

Marcin WIĘCKOWSKI
marcin.wieckowski@uj.edu.pl

NARODY NIEROSYJSKIE W ARMII CZERWONEJ PODCZAS II WOJNY ŚWIATOWEJ

ABSTRACT Non-Russian nations in the Red Army during World War II

The subject of this article is the service of non-Russian soldiers in the Red Army during World War II. Each part of the article describes the struggle of people of the USSR: the Ukrainians, Kazakhs, Georgians, Latvians, etc., as well as some nations outside the borders of the Soviet Union. Each part is divided into four sections: general statistics, national units created in the parent republic of a nation, senior commanders and soldiers with special achievements derived from a particular ethnic group and works of mass culture, which reflect the participation of soldiers in combat operations. The aim of this article is to introduce to the Polish scientific community the extremely important issue non-Russian Red Army soldiers and destroying the popular myth in Poland: that the RKKA was allegedly armed force composed exclusively of Russian element.

KEYWORDS *The Red Army, World War II, the Soviet Union, the USSR, history of Eastern Europe*

*W tym wojennym czasie nie pytaliśmy o narodowość.
W oddziale zwiadowczym mieliśmy Kazachów, był
też jeden Gruzin (...). Potem przyszli jeszcze Uzbecy.*

lejtnant Albina Gantimurova,
73 Samodzielna Brygada Piechoty Morskiej

WSTĘP

Tematem niniejszego artykułu jest służba przedstawicieli nierosyjskich narodów w szeregach Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej (RKKA), Wojskowych Sił Powietrznych (WWS) i Floty Czerwonej w czasie II wojny światowej. Omawiane zagadnienie zostało dobrze opracowane przez historiografię sowiecką, a później rosyjską, wciąż jednak nie doczekało się wnikliwego opracowania w języku polskim. Niniejszy artykuł jest próbą przeniesienia tego niezwykle istotnego zagadnienia na rodzimy grunt badacza.

Armia Czerwona kojarzy się w Polsce wyłącznie z żywiołem rosyjskim. Naoczni świadkowie wspominają o tym, że w 1944 r. przyszli nad Wisłę Rosjanie, albo wręcz „ruscy”¹. Tak postrzegają RKKA również osoby urodzone po wojnie, w tym twórcy kultury². Jest to jednak stanowisko nieuprawnione. W Armii Czerwonej służyły wszystkie narody Związku Sowieckiego, a co trzeci jej żołnierz nie był Rosjaninem. Przedstawia to zamieszczony na następnej stronie wykres.

Celem niniejszego artykułu jest ukazanie nieprawidłowości w postrzeganiu Armii Czerwonej jako formacji całkowicie rosyjskiej i zaprezentowanie wkładu innych narodów ZSRS, a nawet żywiołów spoza Związku Sowieckiego, w jej zwycięstwo w II wojnie światowej. Artykuł nie rości sobie praw do pełnego wyczerpania tematu; ma być jedynie asumptem do podjęcia wnikliwych badań przez polskich badaczy – w szczególności w oparciu o bogatą literaturę rosyjskojęzyczną.

Artykuł został podzielony na jedenaście części, z których każda opisuje służbę przedstawicieli jednego narodu w Armii Czerwonej. Narody bałtyckie i narody Azji Środkowej zostały umieszczone w tej samej sekcji ze względu na wspólnotę geograficzną i niską liczebność. Kolejne podsekcje w częściach artykułu traktują o:

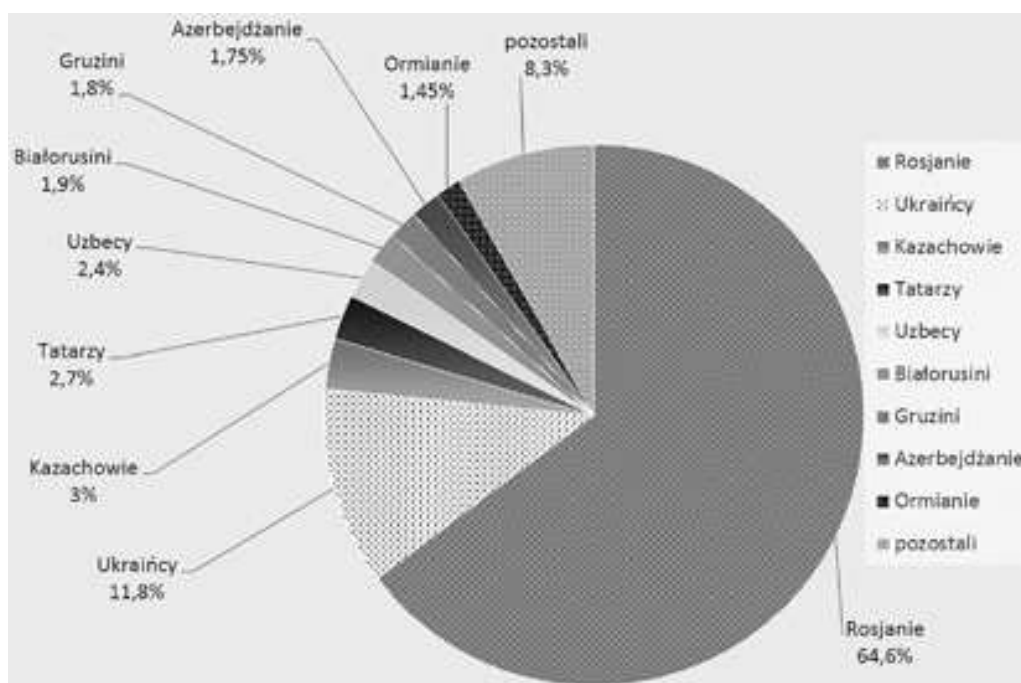
- ogólnych informacjach – ilu przedstawicieli danego narodu służyło w Armii Czerwonej, ilu spośród nich uhonorowano najwyższym tytułem ZSRS, Bohatera Związku Sowieckiego, oraz o ogólnej sytuacji politycznej, społecznej i kulturowej, która wywierała wpływ na traktowanie danego narodu w szeregach RKKA;

¹ T. Torańska, *Genowefa Górzyńska: Kryjówka przydała się, jak przyszli Ruscy*, „Gazeta Wyborcza” 2008, 20 X, [online] http://wyborcza.pl/1,76842,5830704,Genowefa_Gorzyńska_Kryjówka_przydała_sie_jak_przyszli.html, 14 XII 2015.

² J. Kurdejko, *Niemcy wyszli, Ruscy przyszli*, „Gazeta Polska Codziennie” 2015, 25 V, [online] <http://gpcodziennie.pl/40511-niemcy-wyszli-ruscy-przyszli.html#.VnsD0lKj8sJ>, 14 XII 2015.

- jednostkach narodowościowych utworzonych na terenie macierzystej republiki tego narodu (jeśli takie powstały). Wymieniono ich liczbę i rodzaj broni, jaki reprezentowały, a także szerzej opisano te ze szczególnymi osiągnięciami bojowymi;
- wyższych dowódcach i żołnierzach pochodzących z danego narodu wyróżniających się szczególnymi osiągnięciami;
- o tym, jak służba opisywanego narodu w szeregach RKKA odbiła się w kulturze masowej czasów sowieckich i w jaki sposób jest ona podejmowana współcześnie w krajach byłego ZSRS i poza nimi. Kwestia ta ma szczególne znaczenie dla pokazania skali zjawiska; mnogość odwołań do nierosyjskich żołnierzy Armii Czerwonej świadczy o wielkości podjętego przez nich wysiłku wojennego.

Wykres 1. Skład narodowościowy Armii Czerwonej, stan na 1 stycznia 1943 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie П. Артемьев, *Братский боевой союз народов СССР в Великой Отечественной войне*, Москва 1975, s. 58.

Pojęcie narodu zdefiniowano na podstawie kryterium terytorialnego, tj. przyjmuje się, że wszyscy urodzeni na terytorium danej republiki należą do jej narodu. Zastosowanie kryterium etnicznego, choć wydaje się bardziej uzasadnione, byłoby bardzo trudne – współczesny badacz dysponuje jedynie danymi statystycznymi urzędów mobilizacyjnych, tzw. wojenkomatów, tymczasem np. wielu zmobilizowanych na terytorium sowieckiej Ukrainy było Rosjanami, podczas gdy w Mołdawii powołano pod broń wielu Ukraińców. Zastosowanie kryterium terytorialnego, choć nie jest metodą doskonałą, pozwala uniknąć licznych nieporozumień i kontrowersji związanych z narodowością osób o mieszanym pochodzeniu. Z powodu przyjęcia tej koncepcji niniejsza praca nie traktuje oddzielnie kwestii sowieckich Żydów, których społeczność była rozproszona po wielu częściach ZSRS.

Realizowana od 1920 r. przez władze sowieckie *leninowska polityka narodowościowa*, zwana niekiedy korienizacją, zakładała przyznanie wszystkim narodom Rosji sowieckiej, a później ZSRS pełnego prawa do posługiwania się swoim językiem. Tworzenie szkół z lokalnym językiem wykładowym, gazet i wydawnictw czy nakaz używania ojczystej mowy w urzędach miał dawać złudzenie pełnego przestrzegania praw mniejszości narodowych przez władze sowieckie i ułatwić bolszewizowanie małych narodów za pomocą oświaty i kultury *narodowej w formie, a komunistycznej w treści*³. Na początku lat 30. polityka korienizacji przeniosła się na grunt wojskowy. We wszystkich republikach związkowych opracowano regulaminy komend w językach narodowych⁴. Jednostki, które zdecydowały się go używać, otrzymywały miano *jednostek formowania narodowego* (ros. *подразделение народного формирования*, trans. *podrozdzielienije nacionalnogo formirowanija*). W niniejszym artykule będą one skrótowo nazywane jednostkami narodowościowymi. Najsprawniej przechodzenie na języki narodowe następowało tam, gdzie znacznie różniły się one od rosyjskiego, tj. w Azji Środkowej i na Kaukazie. Na Ukrainie i Białorusi, mimo podjęcia zdecydowanych kroków ku wdrożeniu reformy, nigdy nie weszła ona w życie ze względu na przyzwyczajenie Słowian, zwłaszcza oficerów, do tradycyjnej rosyjskiej leksyki wojskowej jeszcze z czasów armii carskiej. Po gwałtownej zmianie nastrojów politycznych pod koniec lat 30. i rozpoczęciu szeregu operacji NKWD skierowanych przeciwko przedstawicielom konkretnych grup etnicznych (np. tzw. operacja polska i tzw. operacja niemiecka) zrezygnowano z narodowych regulaminów wojskowych i w jednostkach, w których je wprowadzono, zdecydowano się ponownie przejść na język rosyjski. Jeszcze raz sytuacja uległa zmianie po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej.

W latach 1941-1945 w ZSRS sformowano 66 narodowościowych dywizji piechoty (w RKKa zwanych dywizjami strzeleckimi) i dywizji górskich, 22 takie dywizje kawalerijskie i 18 brygad strzeleckich⁵. Większość z nich dostała regulaminowe umundurowanie i wyposażenie Armii Czerwonej, ale wszystkie komendy i dokumenty wewnętrzne w tych jednostkach wydawano w języku narodowym: w armeńskich po ormiańsku, w estońskich po estońsku itd. Do kontaktów z równoległymi jednostkami i wyższym dowództwem używano urzędowego języka rosyjskiego. Do tworzenia jednostek narodowościowych uprawnione były republiki związkowe i republiki autonomiczne, z wyjątkiem Rosji, Ukrainy i Białorusi. O ile taka sytuacja nie dziwi w Republice Rosyjskiej, która była centralnym ośrodkiem Związku Sowieckiego, o tyle wyjaśnienia wymaga kwestia Ukraińców i Białorusinów. Narzucanie słowiańskim jednostkom języka rosyjskiego było elementem szerszej polityki władz sowieckich, zakrojonej na konsolidację wszystkich Słowian wokół żywiołu rosyjskiego. Szczególną rolę w tym projekcie miało odegrać braterstwo broni, będące znakomitą motywem propagandowym. W tym

³ N. Iwanow, *Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina. „Operacja Polska” 1937-1938*, Kraków 2014, s. 63-64, 80.

⁴ Tamże, s. 64.

⁵ *Грузинские воины „Великой Отечественной Войны”*, Geomigrant.com, 16 IV 2015, [online] <http://www.geomigrant.com/2015/04/16/грузинские-воины-великой-отечественной-войны>, 14 XII 2015.

celu z jednej strony podkreślano elementy historii narodowej wschodnich Słowian, jak uwieczniany na plakatach wizerunek ukraińskiego żołnierza na koniu, z drugiej intensywnie poszukiwano przyczynków do przyjaźni wszystkich Słowian z Rosjanami. Miało to doprowadzić do powstania sowiecko-ukraińskiej i sowiecko-białoruskiej tożsamości, w żadnym wypadku narodowej ukraińskiej i białoruskiej⁶. W przypadku Białorusinów taką politykę dodatkowo ułatwiał niski poziom ukształtowania ich świadomości narodowej⁷. Dlatego właśnie unikano wprowadzania języków narodowych w jednostkach słowiańskich, pozostając przy rosyjskim.

UKRAIŃCY

1.1. Informacje ogólne

W czasie II wojny światowej w Armii Czerwonej, Wojskowych Siłach Powietrznych i Flocie Czerwonej służyło 6-7 mln Ukraińców⁸. Połowę z nich wcielono w 1941 r., pozostałych po wyzwoleniu Ukrainy spod okupacji państw Osi. Była to druga po Rosjanach główna narodowość żołnierzy Armii Czerwonej. Jeśli wierzyć oświadczeniu wydanemu przez prezesa ukraińskiej sekcji Związku Weteranów Afganistanu Wołodymyra Woronowa, tytuł bohatera Związku Sowieckiego nadano 2069 Ukraińcom – 29 żołnierzy otrzymało go dwukrotnie, a jeden trzykrotnie. To oznacza, że co piąty kawaler najwyższego tytułu honorowego ZSRS za czyn dokonany w czasie II wojny światowej urodził się na Ukrainie⁹.

Ukraińcy, z racji swojej dużej liczebności, pewnej wspólnoty kulturowej i językowej z Rosjanami oraz znaczenia, jakie miała Ukraina dla Związku Sowieckiego, mieli w Armii Czerwonej ugruntowaną pozycję. Nie uchroniło to jednak wielu ukraińskich żołnierzy przed oskarżeniami o sympatie proniemieckie¹⁰.

1.2. Jednostki narodowościowe

Jak wskazano we wstępie, Ukraińska Socjalistyczna Republika Sowiecka (USSR) nie była uprawniona do tworzenia własnych jednostek narodowościowych. Niemniej jednak należy wspomnieć o tym, że choć wiele jednostek Armii Czerwonej w czasie II woj-

⁶ K. Slepyan, *Partyzanci Stalina. Radziecki ruch oporu w czasie II wojny światowej*, przeł. J. Szkudliński, Poznań 2008, s. 276.

⁷ J. Grzybowski, *Pogoń między Orłem Białym, Swastyką i Czerwoną Gwiazdą. Białoruski ruch niepodległościowy w latach 1939-1956*, Warszawa 2011, s. 11.

⁸ *У Червоній Армії воювали близько 6 млн українців*, „Українська правда. Історична правда” 2014, 6 V, [online] <http://www.istpravda.com.ua/short/2014/05/6/142776>, 14 XII 2015.

⁹ *Ветерани нагадали Путіну, що половину радянських фронтів очолювали українці*, „Українська правда. Історична правда” 2010, 18 XII, [online] <http://www.istpravda.com.ua/short/2010/12/18/9768>, 14 XII 2015.

¹⁰ K. Slepyan, *Partyzanci Stalina...*, s. 195.

ny światowej nosiło nazwę ukraińskich lub pochodną od jakiegoś miejsca na Ukrainie, to nie miało to nic wspólnego z narodowością służących w niej żołnierzy. Dywizjom takie nazwy nadawano od miejsca stoczenia przez nie szczególnie ciężkich walk (stąd np. 50 Doniecka Dywizja Strzelecka, nazwana tak od zajęcia Doniecka, 54 Makiejewska Dywizja Strzelecka, zawdzięczająca nazwę walkom pod Makiejewką itd.), natomiast Frontom – od miejsca sformowania (1, 2, 3 i 4 Front Ukraiński). Mylenie tych spraw jest dość częstą pomyłką, która przytrafia się także polskim politykom¹¹.

1.3. Wyżsi dowódcy i znani Ukraińcy w Armii Czerwonej

Pięciu Ukraińców pełniło funkcje marszałków Związku Sowieckiego w okresie II wojny światowej: Siemion (Semen) Timoszenko (dowódca Frontu Ukraińskiego w czasie agresji na Polskę w 1939 r., Frontu Zachodniego, Południowo-Zachodniego, Stalingradzkiego i Północno-Zachodniego w wojnie sowiecko-niemieckiej, przewodniczący Stawki Naczelnego Dowództwa Armii Czerwonej)¹², Klimient Woroszyłow (dowódca Frontu Północno-Zachodniego, Leningradzkiego, Wołchowskiego i Samodzielnej Armii Nadmorskiej, tzw. dowódca ruchu partyzanckiego¹³, jeden z odpowiedzialnych za mord na polskich oficerach w Katyniu¹⁴), Rodion Malinowski (dowódca Frontu Południowego, Południowo-Zachodniego – przemianowanego na 3 Ukraiński, 2 Ukraińskiego i Zabajkalskiego, pogromca Japończyków w ofensywie dalekowschodniej)¹⁵, Andriej (Andrij) Jeromienko (dowódca Frontu Zachodniego, Briańskiego, Południowo-Wschodniego, Stalingradzkiego, Południowego, Kalinińskiego, Samodzielnej Armii Nadmorskiej, 2 Frontu Nadbałtyckiego i 4 Frontu Ukraińskiego)¹⁶ oraz Grigorij (Hryhorij) Kulik (dowódca 54. Armii, zdegradowany do stopnia generała majora za oddanie Niemcom Kerczu na Krymie)¹⁷.

Spśród szarż generalskich wart opisania jest generał major Iwan Czerniachowski, dowódca Frontu Zachodniego i 3 Frontu Białoruskiego, główny wykonawca obławy augustowskiej (akcji aresztowania i wymordowania 7 tys. żołnierzy Armii Krajowej

¹¹ A. Kazimierczuk, *Schetyna: Auschwitz wyzwolili Ukraińcy*, „Rzeczpospolita” 2015, 22 I, [online] <http://www.rp.pl/artukul/1173586-Schetyna-Auschwitz-wyzwolili-Ukraiacy.html>, 14 XII 2015.

¹² Тимошенко Семён Константинович, Герои страны, [online] http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=896, 14 XII 2015.

¹³ Ворошилов Климент Ефремович, Герои страны, [online] http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=1089, 14 XII 2015.

¹⁴ *Decyzja Biura Politycznego WKP(b) o wymordowaniu obywateli polskich, w większości oficerów wziętych do niewoli we wrześniu 1939 r.*, Instytut Pamięci Narodowej, [online] <http://katyn.ipn.gov.pl/kat/dokumenty-i-fotografie/decyzja-biura-politycz/3643,Decyzja-Biura-Politycznego-WKPb-o-wymordowaniu-obywateli-polskich-w-wiekszosci-o.html>, 14 XII 2015.

¹⁵ Малиновский Родион Яковлевич, Герои страны, [online] http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=330, 14 XII 2015.

¹⁶ Ерёмченко Андрей Иванович, Герои страны, [online] http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=1739, 14 XII 2015.

¹⁷ Кулик Григорий Иванович, Герои страны, [online] http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=1512, 14 XII 2015.

i wspierającej ją ludności na Suwalszczyźnie), poległ od odłamka niemieckiego pocisku artyleryjskiego 18 lutego 1945 r. niedaleko miasta Melzak w Prusach Wschodnich (teraz Pieniężno w województwie warmińsko-mazurskim)¹⁸.

Jednym z trzech żołnierzy, którzy 2 maja 1945 r. zawiesili sztandar zwycięstwa na Reichstagu w Berlinie, był pochodzący spod Sum lejtnant Ołeksij Berest, w 2005 r. uhonorowany pośmiertnie tytułem Bohatera Ukrainy przez prezydenta Wiktora Juszczenkę¹⁹. Jego krajan, marszałek lotnictwa Iwan Kożedub, był najsukcesyjniejszym pilotem myśliwskim całej koalicji antyhitlerowskiej, zestrzelił 62 samoloty i trzykrotnie został Bohaterem Związku Sowieckiego²⁰. Ukraińcem był młodszy politruk Ołeksij Jeromienko, dowódca batalionu w 220 Pułku Strzeleckim, poległy w walce o wieś Chorosze pod Ługańskiem 12 lipca 1942 r., uwieczniony na słynnej fotografii z uniesioną w górę ręką trzymającą pistolet²¹. Urodzona w Białej Cerkwi pod Kijowem Ludmiła Pawliczenko była najsukcesyjniejszą sowiecką snajperką II wojny światowej. Potwierdzono jej 309 trafień, w tym 36 strzelców wyborowych wroga²². Twarz jednego z najpopularniejszych mitów sowieckiej propagandy, szeregowy Ołeksandr Matrosow, pochodził z Dniepropietrowska. Według oficjalnej wersji zginął 27 lutego 1943 r. w pobliżu wsi Czeremuski pod Pskowem, własnym ciałem zasłaniając lufę niemieckiego karabinu maszynowego. Niezależnie od tego, że prawdziwość tej historii jest obecnie mocno kwestionowana, do dzisiaj o Matrosowie uczy się w szkole każde rosyjskie dziecko²³. Przyjęcie aktu kapitulacji Japonii ze strony sowieckiej 2 września 1945 r. podpisał Ukrainiec, generał-lejtnant Kuźma Derewianko²⁴.

¹⁸ T. Płużański, *General Iwan Czerniachowski, bohater Sowietów*, Wirtualna Polska, 8 V 2015, [online] <http://historia.wp.pl/opage,4,title,General-Iwan-Czerniachowski-bohater-Sowietow,wid,16589483,wiadomosc.html?ticaid=116216>, 14 XII 2015.

¹⁹ В. Проненко, „Если что-то случится с Егоровым и Кантарией, Берест дойдет обязательно...”, ZN.ua, 13 V 2005, [online] http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/esli_chto-to_sluchitsya_s_egorovym_i_kantariy,berest_doydet_obyazatelno.html, 14 XII 2015.

²⁰ Кожедуб Иван Никитович, Красные Соколы, [online] <http://airaces.narod.ru/all1/kojedub.htm>, 14 XII 2015.

²¹ И. Егорова, *Легендарному „Комбату” – Героя Украины!*, „Индустриальное Запорожье” 2011, 22 II, [online] <http://old.iz.com.ua/2011/02/22/legendarnomu-kombatu-geroja-ukrainy>, 14 XII 2015. Zob. fotografię, na której młodszy politruk Ołeksij Jeromienko podrywa żołnierzy do walki w lipcu 1942 r., [online] https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/f7/RIAN_archive_543_A_battalion_commander.jpg, 14 XII 2015.

²² M. Surosz, *Snajperzy: „Biała śmierć” i 26-latka, która zabiła 309 osób*, Onet, 24 I 2012, [online] <http://wiadomosci.onet.pl/prasa/snajperzy-biala-smierc-i-26-latka-ktora-zabila-309-osob/3g6q7>, 14 XII 2015.

²³ B. Sokołow, *Prawdy i mity wielkiej wojny ojczyźnianej 1941-1945*, przeł. J. Stroganova, A. Sawinkow, Kraków 2013, s. 420-424.

²⁴ Я. Примаченко, *В Великую Отечественную русские разгромили бы Германию и без участия украинцев?*, Либкез. Исторический фронт, 1 X 2014, [online] <http://likbez.org.ua/v-velikuyu-otechestvennuyu-russkie-razgromili-byi-germaniyu-i-bez-uchastiya-ukraintsev.html>, 14 XII 2015.

1.4. Kultura masowa

Udział Ukraińców w działaniach wojennych Armii Czerwonej opisał już w 1946 r. w powieści *W okopach Stalingradu* pochodzący z Kijowa pisarz i uczestnik bitwy stalingradzkiej Wiktor Niekrasow. *Ostatnią pocztówkę od matki otrzymałem na trzeci dzień po ogłoszeniu, że Kijów padł* – pisał²⁵. W dalszej części pracy wspominał: *Okazuje się, iż Sydorenko i Kwast są z jednej wioski. Skądś tam spod Dwurecznej. Do jednego z nich nawet przyjeżdżała żona, kiedyśmy zajmowali pozycje nad Oskotem*²⁶. Pisał także: *Ukrainiec Łazarenko pobłażliwie przymruża jedno oko. – Joho hazamy szcze u tu wijnu otruły. I uzahali, win ne Nimeć, win Austrijak i familiu u nioho ne Hitler, a składna jakaś – na bukwu „sz”*²⁷.

Ukraińskich żołnierzy Armii Czerwonej wielokrotnie wyróżniła kinematografia sowiecka, a później rosyjska i ukraińska. W filmie *Morskoj charaktier* z 1970 r. występuje postać Ukraińca służącego pod Odessą i w Sewastopolu w szeregach sowieckiej piechoty morskiej²⁸, zaś obraz *Kontrudar* z 1985 r. przedstawia żołnierzy ukraińskich wizytowanych w bunkrze przez generała armii Nikołaja Watutina²⁹. Głównym bohaterem kultowego filmu *W boj idut odni stariki* z 1973 r. jest fikcyjny pilot myśliwca, Ukrainiec Titarienko³⁰.

W ukraińskim obrazie *Dałekyj postril* z 2005 r. zostają złapani przez Niemców i wtrąceni do jednej celi partyzant z UPA i ukraiński żołnierz Armii Czerwonej³¹. Z kolei rosyjski serial *Lieto wołkow* z 2007 r. opowiada historię żołnierza RKKK i marynarza Floty Czerwonej, z pochodzenia Ukraińców, którzy w lecie 1944 r. jadą na urlop do swojej rodzinnej wsi na Wołyniu i orientując się, w jakiej znaleźli się sytuacji, wstępują do Batalionu Niszczycielskiego, aby chronić swoich bliskich przed nocnymi napadami banderowców³². W innym rosyjskim serialu, *Istriebiteli 2: Poslednij boj* z 2015 r., występuje pilot myśliwca Mykoła Skiba³³, który we wszystkich scenach z jego udziałem posługuje się wyłącznie językiem ukraińskim – warto nadmienić, że jego wypowiedzi nie są tłumaczone na rosyjski.

W 2010 r. Chór Armii Ukraińskiej z solistką Natalią Buczyńską na czele nagrał utwór *Peremoha* poświęcony ukraińskim żołnierzom Armii Czerwonej z czasów II wojny światowej³⁴. W 2015 r. wszedł na ekrany ukraińsko-rosyjski film wojenny *Bitwa za*

²⁵ W. Niekrasow, *W okopach Stalingradu*, przeł. J. Jędrzejewicz, Warszawa 1949, s. 21.

²⁶ Tamże, s. 35.

²⁷ Tamże, s. 42.

²⁸ *Морской характер*, КиноПоиск, [online] <http://www.kinopoisk.ru/film/461769>, 14 XII 2015.

²⁹ *Контрудар*, КиноПоиск, [online] <http://www.kinopoisk.ru/film/44906>, 14 XII 2015.

³⁰ *В бой идут одни „старики”*, КиноПоиск, [online] <http://www.kinopoisk.ru/film/25108>, 14 XII 2015.

³¹ *Далёкий выстрел*, КиноПоиск, [online] <http://www.kinopoisk.ru/film/734216>, 14 XII 2015.

³² *Лето волков*, КиноПоиск, [online] <http://www.kinopoisk.ru/film/573773>, 14 XII 2015.

³³ *Валентин Касьян*, Кино-Театр, [online] <http://www.kino-teatr.ru/kino/acter/m/post/285044/bio>, 14 XII 2015.

³⁴ Н. Бучинская, *Перемога*, YouTube, 16 X 2010, [online] <https://www.youtube.com/watch?v=NM-cW4CrMM7o>, 14 XII 2015.

Siewastopol poświęcony historii wspomnianej wyżej snajperki Ludmiły Pawliczenko, z popularną aktorką Julią Peresild w roli głównej³⁵.

Prozachodnie władze Ukrainy, rządzące tym państwem od wydarzeń z lat 2013-2014 nazywanych Euromajdanem, stopniowo rezygnują z symboliki sowieckiej, ale nie odrzucają tego dziedzictwa w całości, starając się raczej przystosować je do potrzeb ukraińskiego patriotyzmu. W tę tendencję wpisują się dwa krótkometrażowe filmy zrealizowane przez Ministerstwo Obrony Ukrainy w ramach akcji społecznej *Pomnim, Gordimsja, Pobiedim!* z okazji 70. rocznicy Dnia Zwycięstwa 9 maja 2015 r. W pierwszym z nich młoda chirurg telefonuje do swojej babci, która w czasie wojny była sanitariuszką w jednym z sowieckich szpitali wojennych. W drugim żołnierz armii ukraińskiej walczący na Donbasie kontaktuje się ze swym dziadkiem, weteranem Armii Czerwonej. W momencie, w którym starszy mężczyzna wdziewa mundur przed paradą, młodzieniec wybiega na alarm bojowy, trzymając w jednej ręce karabin Kałasznikowa, a w drugiej Order Czerwonej Gwiazdy podarowany mu przez dziadka³⁶.

2. BIAŁORUSINI

2.1. Informacje ogólne

Z uwagi na to, że terytorium Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej (BSRS) szybko znalazło się pod kontrolą Niemców, liczba Białorusinów w Armii Czerwonej jest wyraźnie mniejsza od pozostałych Słowian wschodnich. W pierwszej fazie mobilizacji w lipcu i sierpniu 1941 r. udało się zmobilizować około pół miliona Białorusinów. Razem z zawodowymi żołnierzami pochodzenia białoruskiego oraz mężczyznami ewakuowanymi za Ural, którzy w kolejnych wojennych latach osiągnęli wiek poborowy, ogólną liczbę Białorusinów w RKKA w czasie II wojny światowej szacuje się na milion. 446 Białorusinów zostało Bohaterami Związku Sowieckiego, a czterech dwukrotnie³⁷ (inne źródła podają liczbę 456)³⁸.

2.2. Jednostki narodowościowe

Podobnie jak sowiecka Ukraina, Białoruś nie została uprawniona przez władze związkowe do tworzenia własnych jednostek narodowościowych. Pojawiły się natomiast w latach 1941-1942 plany stworzenia Białoruskiej Armii Sowieckiej, związku strate-

³⁵ *Bitwa za Sevastopol*, Filmweb, [online] <http://www.filmweb.pl/film/Bitwa+za+Sevastopol-2015-729444>, 14 XII 2015.

³⁶ Ministry of Defense of Ukraine, *Соціальна реклама „Помним. Гордимся. Победим!”*, YouTube, 24 IV 2015, [online] <https://www.youtube.com/watch?v=YxIjeBFuN3M>, 14 XII 2015.

³⁷ *Воины-белорусы на фронтах Великой Отечественной и Второй мировой войн*, Завтра сессия, [online] <http://www.zavtrasessiya.com/index.pl?act=PRODUCT&id=624>, 14 XII 2015.

³⁸ *Белорусы-Герои Советского Союза*, ТРО Союза, [online] <http://www.tro-soyuz.com/channel-tro/kino/documentary-films/0010869/>, 14 XII 2015.

gicznego złożonego z Białorusinów, ale niemającego oficjalnie statusu jednostki narodowościowej. Ostatecznie pomysły te nie zostały zrealizowane³⁹. Choć Białorusini, podobnie jak Ukraińcy, jako Słowianie byli blisko ośrodków decyzyjnych w Armii Czerwonej, to jednak pokutowało przekonanie o ich rzekomym tchórzostwie i opieszałości⁴⁰.

2.3. Wyżsi dowódcy i znani Białorusini w Armii Czerwonej

Z Białorusi pochodziło 217 generałów i admirałów RKKA w czasie II wojny światowej⁴¹. Prawdopodobnie najsłynniejszym Białorusinem służącym w Armii Czerwonej był lejtnant Wasil Bykau⁴² (bardziej znana rosyjska pisownia nazwiska: Bykow). W 1941 r. jako siedemnastolatek zaciągnął się na ochotnika. Służył w batalionie wojsk inżynierskich, po czym zimą 1941/1942 r. wysłano go na szereg kursów wojskowych. Ukończył je ze stopniem lejtnanta i wrócił na front, by dowodzić plutonem artylerii pułkowej, później armijnej. Jesienią 1943 r. został poważnie ranny w czasie bitwy o Kirowohrad. Uczestniczył też w wyzwolaniu Rumunii w ramach operacji jassko-kiszyniowskiej⁴³. Po wojnie pracował jako dziennikarz, a w 1957 r. debiutował wspomnieniami *Aposzni bajec*. W sumie napisał ponad dwadzieścia utworów prozatorskich o tematyce wojennej, co przyniosło mu nominację do Literackiej Nagrody Nobla. Po 1994 r. zaangażowany w walkę o demokrację na Białorusi, w 1997 r. zmuszony do emigracji. Zmarł wkrótce po powrocie, w 2003 r. w Mińsku⁴⁴. W opowiadaniu *Trzecia rakietka* pisał: *Tam daleko na północy, za grzbietami Karpat, które w jasne, słoneczne dni pojawiają się na horyzoncie niebieskim ściegiem – leży gdzieś mój kraj, moja zniewolona, okaleczona Białoruś. (...) I tu wśród ludzi naszego niewielkiego działonu zachowuję powściągliwie moją dumę – że jestem Białorusinem. Jest tak silna, że nie wstydzę się mojej twardej wymowy, nie przejmuję się, kiedy moje potknięcia językowe Zadorożny kwituje złośliwym uśmieszkiem*⁴⁵.

Inny znany Białorusin, kapitan Nikołaj Gastello, był pilotem bombowca DB-3. Według oficjalnej wersji 26 czerwca 1941 r. lotnik uszkodzonym samolotem staranował kolumnę pojazdów niemieckich niedaleko wsi Macki. Ekshumacja z 1996 r. wykazała, że w domniemanym grobie załogi Gastella nie ma dokumentów pilota ani którekolwiek z jego podwładnych, jest zaś książeczka wojskowa innego lotnika, Rosjanina

³⁹ E. Mironowicz, *Próby powołania białoruskiej armii sowieckiej w latach 1941-1942*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2009, nr 31.

⁴⁰ K. Slepian, *Partyzanci Stalina...*, s. 195.

⁴¹ Tamże.

⁴² C. Merridale, *Wojna Iwana. Armia Czerwona 1939-1945*, przeł. K. Bażyńska-Chojnacka, P. Chojnacki, Poznań 2009, s. 103.

⁴³ *Быков Василь Владимирович*, Герои страны, [online] http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=10947, 14 XII 2015.

⁴⁴ *Лукашэнка ніколі не выйграваў справядліва – нават у 1994 і 1995*, „Наша Ніва” 2012, 10 IX, [online] <http://nn.by/?c=ar&i=79791>, 14 XII 2015.

⁴⁵ W. Bykow, *Trzecia rakietka. Doczekać do świtu*, przeł. E. Kabatc, J. Litwiniuk, Warszawa 1979, s. 17.

Masłowa⁴⁶. Sprawa do dzisiaj nie została w pełni wyjaśniona. Mimo że oficjalną wersję śmierci Gastella uważa się obecnie za jeden z mitów sowieckiej propagandy, nie zmienia to faktu, że białoruski pilot nadal jest postacią powszechnie rozpoznawalną w swoim kraju.

2.4. Kultura masowa

W sowieckiej i postsowieckiej kulturze masowej nieustannie przewija się postać Białorusina-partyzanta (filmy *Zawtra budiet nieskoro*, *Idi i smotri* itd.). Natomiast o białoruskich żołnierzach w szeregach regularnej Armii Czerwonej mówi się zdecydowanie rzadziej. Wspomina o tych wątkach serial *W ijunie 41-go* z 2008 r. i rosyjsko-białoruski film wojenny *Brietskaja Kriepost'* z 2010 r. W żadnej z tych produkcji nie pada jednak ani jedno zdanie po białorusku. Mimo to tradycja sowiecka, a zwłaszcza zaangażowanie Białorusinów w zwycięstwo nad Niemcami, jest obecnie motywem przewodnim polityki historycznej władz białoruskich. Przejawia się to m.in. w hucznym obchodzeniu rocznic Dnia Zwycięstwa⁴⁷ czy wypowiedziami głowy państwa znacznie odbiegającymi od powszechnie przyjętej na świecie interpretacji niektórych faktów historycznych⁴⁸. Swietłana Aleksijewicz w książce *Wojna nie ma w sobie nic z kobiety* opisuje historie wielu żołnerek Armii Czerwonej pochodzących z BSRS. *Mieszkaliśmy w Pińsku. Miałam lat czternaście i pół, Ola szesnaście. (...) Trafiliśmy na Kubań (...) Tam się dowiedzieliśmy, że formuje się ochotniczy korpus kozacki. (...) Wzięto i nas dwie – pi-sze białoruska noblistka⁴⁹. Reprezentantka Białorusi na Konkursie Eurowizji dla Dzieci w 2014 r. Nadieżda Misiakowa nagrała piosenkę *Ordiena* na temat Białorusinów w Armii Czerwonej i sowieckiej partyzantce⁵⁰.*

3. GRUZINI

3.1. Informacje ogólne

W Armii Czerwonej w czasie II wojny światowej służyło około 400 tys. Gruzinów⁵¹, co stanowi 11% liczącej zaledwie 3,5 mln osób populacji republiki w 1940 r. 90 Gruzinów

⁴⁶ И. Левченко, *Николай Гастелло: миф и реальность*, Look3.ru, [online] <http://look3.ru/art/220-nikolay-gastello-mif-i-real-nost>, 14 XII 2015.

⁴⁷ *Białoruska stolica świętuje Dzień Zwycięstwa*, Kresy24.pl, 9 V 2013, [online] <http://kresy24.pl/36126/bialoruska-stolica-swietuje-dzien-zwyciestwa>, 14 XII 2015.

⁴⁸ *Lukaszenka: 17 IX 1939 rozpoczął się wyzwolicielski pochód Armii Czerwonej*, Gazeta.pl, 17 IX 2009, [online] http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/1,114873,7050284,Lukaszenka__17_IX_1939_rozpoczal_sie_wyzwolicielski.html, 14 XII 2015.

⁴⁹ S. Aleksijewicz, *Wojna nie ma w sobie nic z kobiety*, przeł. J. Czech, Wołowiec 2010, s. 170, 173.

⁵⁰ *Надежда Мисьякова „Ордена”/Nadezhda Misyakova*, YouTube, 6 V 2015, [online], <https://www.youtube.com/watch?v=4RVGrEGq9fI>, 14 XII 2015.

⁵¹ *Грузинские воины...*

otrzymało tytuł Bohatera Związku Sowieckiego⁵². Gruzini, jako naród „miłujący oświatę” i rodacy Stalina, mieli względnie bezpieczną pozycję w Armii Czerwonej. Gruzińskich rekrutów uważano za najbardziej wartościowych z całego Kaukazu, choć gorszych od Słowian⁵³.

3.2. Jednostki narodowościowe

Na terytorium Gruzińskiej SRS sformowano sześć narodowościowych dywizji strzeleckich, dwie dywizje górskie i pułk zmechanizowany. 414 Dywizja Strzelecka pozytywnie wyróżniła się w bitwie o Kaukaz, odbijając z rąk niemieckich portowe miasto Anapa pod Noworosyjskiem w październiku 1943 r., za co otrzymała miano dywizji Anapskiej i Order Czerwonego Sztandaru. Wyróżniła się w czasie wyzwolenia Krymu w 1944 r.⁵⁴ Podobnie uhonorowano 276 Dywizję Strzelecką za zdobycie miasta Tiemriuk (Dywizja Temrjukska).

Ponadto w 1943 r. w Gruzji przeformowano sławną 9 Płastuńską Dywizję Strzelecką na dywizję górską. W jednostce tej służyli głównie Kozacy kubańscy, którzy jako jedyni w całej RKKA zamiast regulaminowego nakrycia głowy nosili ludowe futrzane czapki z czerwonym denkiem⁵⁵. Uczestniczyli w obronie Krasnodaru w 1943 r. i zdobyciu Krakowa 18 stycznia 1945 r.⁵⁶ Dywizję wyróżniono Orderem Czerwonego Sztandaru, Kutuzowa, Czerwonej Gwiazdy i Sztandarem Zwycięstwa.

3.3. Wyżsi dowódcy i znani Gruzini w Armii Czerwonej

Faktyczny głównodowodzący sił sowieckich w II wojnie światowej, Józef Stalin (Dżugaszwili), urodził się w Gruzji⁵⁷. Ponadto sowieckimi armiami dowodziło dwóch gruzińskich oficerów: generał-pułkownik Konstatin Leselidze (46 Armia)⁵⁸ i generał-pułkownik Porfile Czanczibadze (2 Armia Gwardyjska)⁵⁹. Dywizjon bombowców

⁵² Tamże.

⁵³ А. Безугольный, *Кавказские национальные формирования Красной Армии в период обороны Кавказа в 1942 г.*, „The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies” 2009, issue 10, [online] <http://pipss.revues.org/3724>, 14 XII 2015.

⁵⁴ *Воинам 414-ой Анапской Краснознаменной стрелковой дивизии*, Crimea.ru, [online] http://www.crimea.ru/item_info_big.htm?id=1506, 14 XII 2015.

⁵⁵ *Казачья форма во время Великой Отечественной войны*, Varvar.ru, [online] http://www.varvar.ru/arhiv/slovo/kazaki_1941.html, 14 XII 2015.

⁵⁶ *9-я пластунская стрелковая Краснодарская Краснознаменная ордена Кутузова и Красной Звезды дивизия им. Верховного Совета Грузинской ССР*, RKKA.ru, [online] <http://www.rkka.ru/handbook/reg/9sd22.htm>, 14 XII 2015.

⁵⁷ S. Sebag Montefiore, *Stalin. Dwór czerwonego cara*, przeł. M. Antosiewicz, Warszawa 2004, s. 23.

⁵⁸ *Леселидзе Константин Николаевич*, Герои страны, [online] http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=3701, 14 XII 2015. Zob. fotografię przedstawiającą dowódcę 46. Armii, generała pułkownika Konstantina Leselidze, [online] https://upload.wikimedia.org/wikipedia/ru/2/26/Генерал-полковник_Константин_Николаевич_Леселидзе._1943_год.jpg, 14 XII 2015.

⁵⁹ *Чанчибадзе Порфирий Георгиевич*, Герои страны, [online] http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=1133, 14 XII 2015.

nurkujących Pe-2 majora Aleksandra Curcumii niszczył niemieckie lotniska polowe, kolumny wojsk i okręty operujące na Morzu Czarnym, a nawet zapuszczał się daleko nad terytorium nieprzyjacielskiej Rumunii, aby bombardować cele w Bukareszcie, Ploeszti i Konstancy. Lotnik zginął w walce 29 grudnia 1941 r.⁶⁰

3.4. Kultura masowa

W 1964 r. w sowieckiej Gruzji powstał film *Otiec soldata*, opowiadający o starym Gruzynie poszukującym swojego rannego syna, czołgisty. Do dziś uznaje się ten obraz za jedno z największych dzieł filmowych stworzonych w ZSRS⁶¹. W niepodległej Gruzji temat gruzińskich żołnierzy Armii Czerwonej nie jest już podejmowany często ze względu na konsekwentne zerwanie tego państwa z tradycją sowiecką.

Niemniej jednak ich obraz zachował się w kulturze masowej i wykroczył poza granice ZSRS. Brytyjski historyk Antony Beevor w książce *Berlin 1945. Upadek* przytacza następującą relację: *Ostrzegliśmy wszystkich piechociarzy, co będziemy robić – opowiadał później kapitan Szota Sulchaniszwili z 3. Armii Uderzeniowej – ale gdy już wracaliśmy do swoich, któryś z nich rzucił granat w kierunku jednego z saperów. Przysnął pewnie i wpadł w panikę, gdy usłyszał kroki. Wściekłem się i pobiłem go prawie na śmierć. Dla mnie każdy saper był wart tyle złota, ile sam waży⁶². Z kolei ks. Józef Mroczkowski w księdze parafialnej parafii Oleszyce w diecezji zamojsko-lubaczowskiej pisze: *Nadto pod wieczór spędzono na dziedziniec kościelny nowy oddział ujętych bulbowców – około 250 osób. Ciekawe szczegóły ich ujęcia opowiadał komendant konwoju, Gruzin⁶³.**

4. ORMIANIE

4.1. Informacje ogólne

W czasie II wojny światowej w Armii i Flocie Czerwonej służyło pół miliona Ormian⁶⁴. To oznacza, że służbę wojskową podjął co trzeci mieszkaniec liczącej zaledwie 1,5 mln mieszkańców Armeńskiej SRS. Dwunastu Ormianom nadano tytuł Bohatera Związku

⁶⁰ Ф. Дочия, *Подвиги грузинских солдат в боях за освобождение человечества от фашизма*, ИноСМИ, 13 V 2015, [online] <http://inosmi.ru/sngbaltia/20130513/208937504.html>, 14 XII 2015.

⁶¹ Б. Иванов, *От Москвы до Берлина. 25 лучших отечественных фильмов о Великой Отечественной войне*, Film.ru, 8 V 2015, [online] <http://www.film.ru/articles/ot-moskvy-do-berlina?page=show>, 14 XII 2015.

⁶² A. Beevor, *Berlin 1945. Upadek*, przeł. J. Kozłowski, Kraków 2009, s. 294.

⁶³ J. Mroczkowski, *Obserwator. Pogranicze polsko-ukraińskie w krwawych latach 1939-1947. Pożogi, ucieczki, przesiedlenia, echa Wołynia*, Warszawa 2013, s. 71.

⁶⁴ К. Микоян, *Армения и армяне в Великой Отечественной войне*, МГИМО Университет, [online] <http://old.mgimo.ru/study/dean/docs/6420/6624/document151418.phtml>, 14 XII 2015.

Sowieckiego⁶⁵. Ormianie w Armii Czerwonej znajdowali się w skomplikowanej sytuacji. Z jednej strony uważano ich za żywioł „niebuntujący się” i posłuszny władzy sowieckiej, z drugiej wytykano im niską bojowość, co jakoby miały potwierdzać negatywne doświadczenia z ormiańskimi jednostkami w obronie Kaukazu w 1942 r. Ormianie bardzo długo musieli udowadniać swoją wartość bojową⁶⁶.

4.2. Jednostki narodowościowe

W Armenii sformowano pięć narodowościowych dywizji strzeleckich i jedną dywizję górską. Ormiańscy żołnierze wzięli udział w bitwie o Kaukaz, bronili Leningradu i brali udział w operacji kwantuńskiej przeciwko Japonii w sierpniu 1945 r. Ponadto w rosyjskich archiwach internetowych można odnaleźć dokument mówiący o nadaniu Medalu za Zdobycie Królewca osobom, wśród których znajduje się żołnierz o ormiańsko brzmiącym nazwisku Awakumian⁶⁷. 89. Dywizja Strzelecka, uhonorowana tytułem Tamańskiej za walki na Półwyspie Tamańskim, zakończyła wojnę w Berlinie⁶⁸.

4.3. Wyżsi dowódcy i znani Ormianie w Armii Czerwonej

60 marszałków i generałów Armii Czerwonej z czasów II wojny światowej pochodziło z Armenijskiej SRS⁶⁹. Najwyżej z nich sytuowany, generał armii Iwan Bagramian, dowodził 1 Frontem Nadbałtyckim w czasie operacji wschodniopruskiej i 3 Frontem Białoruskim podczas operacji berlińskiej⁷⁰. Trzeba też wspomnieć o Artiomie Mikojanie, konstruktorze lotniczym pracującym dla Armii Czerwonej⁷¹.

4.4. Kultura masowa

Temat Ormian w Armii Czerwonej wielokrotnie podnosiła kinematografia sowieckiej Armenii. Szczególne zasługi położył tu ormiański reżyser Grigorij Melik-Awakjan, który sam brał udział w II wojnie światowej⁷². Stworzył on takie filmy, jak *Sierdce*

⁶⁵ М. Аманикян, *70 лет Победе: Армянские воины при взятии Берлина – начинается весна Победы*, PanARMENIAN, 8 V 2015, [online] <http://www.panarmenian.net/rus/details/191866>, 14 XII 2015.

⁶⁶ А. Безугольный, *Кавказские национальные...*

⁶⁷ Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (dalej: ЦАМО), sygn. 290, Акт № 7, [online] <http://podvignaroda.mil.ru/?id=1530488742&tab=navDetailDocument>, 14 XII 2015.

⁶⁸ К. Bahm, *Berlin 1945*, przeł. М. Kompanowski, Warszawa 2015, s. 247.

⁶⁹ К. Микоян, *Армения и армяне...*

⁷⁰ Баграмян Иван Христофорович, Герои страны, [online] http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=1033, 14 XII 2015.

⁷¹ Микоян Артём Иванович, Герои страны, [online] http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=9099, 14 XII 2015.

⁷² 21 июня родились..., LiveInternet, 21 VI 2015, [online] <http://www.liveinternet.ru/users/kakula/post365067264>, 14 XII 2015.

materii z 1958 r., w którym ukazał postać Waranta, ormiańskiego żołnierza batalionu pocztowego⁷³, czy *O czym szumić rzeka*, opowiadający o trudnościach z aklimatyzacją w pokojowym społeczeństwie Ormianina, który powrócił z niemieckiego obozu jenieckiego⁷⁴.

Po odzyskaniu niepodległości przez Armenię w 1991 r. tematy te zeszły na plan dalszy, przysłonięte przez bardziej narodowe zagadnienia, takie jak ludobójstwo 1915 r. czy historia średniowiecznej Armenii. Niemniej jednak większość Ormian nadal przejawia pozytywny stosunek do swoich przodków służących w Armii Czerwonej⁷⁵. O ormiańskich żołnierzach RKKA nie zapominają również Rosjanie. W filmie *Jedinička* z 2015 r. występuje postać szeregowego Michaiła Geworkjana⁷⁶.

5. AZERBEJDŻANIE

5.1. Informacje ogólne

W czasie II wojny światowej w Armii Czerwonej służyło 600 tys. Azerbejdżanów, czyli prawie 19% liczącej 3,2 mln osób populacji republiki. 42 azerbejdżańskich żołnierzy zdobyło na froncie tytuł Bohatera Związku Sowieckiego⁷⁷. Stosunek dowództwa Armii Czerwonej do azerbejdżańskich rekrutów zmieniał się w czasie wojny. W początkowym jej okresie był bardzo zły, do tego stopnia, że niektórzy dowódcy prosili, aby w ramach uzupełnień przysyłano im *kogokolwiek, byle nie Azerbejdżan*⁷⁸. Dużą liczbę jednostek narodowościowych z tej republiki utworzono w czasie bitwy o Kaukaz w 1942 r. jedynie z powodu katastrofalnej sytuacji militarnej. W obliczu czołówek wojsk niemieckich kierujących się na kluczowe dla bezpieczeństwa surowcowego kraju Bakijskie Zagłębie Naftowe szukano każdego mężczyzny zdolnego do noszenia broni. Dopiero w końcowym okresie wojny doceniono skuteczność bojową Azerbejdżan.

5.2. Jednostki narodowościowe

Na terenie Azerbejdżańskiej SRS sformowano w sumie dziewięć dywizji strzeleckich i trzy dywizje górskie. 76 Gwardyjska Dywizja Strzelecka uczestniczyła w zajęciu Iranu

⁷³ *Сердце матери*, Кино-Театр, [online] <http://www.kino-teatr.ru/kino/movie/sov/13761/annot>, 14 XII 2015.

⁷⁴ *Фильм О чем шумит река*, Ivi.ru, [online] <http://www.ivi.ru/watch/90739/description>, 14 XII 2015.

⁷⁵ А. Еркян, *Огромный вклад армян в Великую Победу*, NovostiNK, 9 V 2015, [online] <http://novostink.ru/armenia/109211-ogromnyy-vklad-armyan-v-velikuyu-pobedu.html>, 14 XII 2015.

⁷⁶ *Едини́чка*, КиноПоиск, [online] <http://www.kinopoisk.ru/film/842469>, 14 XII 2015.

⁷⁷ *Азербайджанцы – защитники и освободители Крыма*, Вестник Кавказа, 23 IV 2015, [online] <http://www.vestikavkaza.ru/articles/Azerbaydzhantsy-%E2%80%93-zashchitniki-i-osvoboditeli-Kryma.html>, 14 XII 2015.

⁷⁸ А. Безугольный, *Кавказские национальные...*

w sierpniu 1941 r., walczyła pod Kurskiem i brała udział w zajmowaniu Białorusi i Łotwy⁷⁹. 271 Dywizja Strzelecka wzięła udział w operacji donbaskiej, w czasie której zdobyła Gorłówkę (stąd jej honorowy tytuł Dywizji Gorłowskiej), potem maszerowała przez zachodnią Ukrainę i południowo-wschodnią Polskę w operacjach lwowsko-sandomierskiej i zachodnio-karpackiej. Ostatnie walki z Niemcami stoczyła 9 maja 1945 r. w Czechach. Po kapitulacji III Rzeszy uczestniczyła w zwalczaniu sił UPA na Huculszczyźnie. Jednostkę odznaczono Orderem Czerwonego Sztandaru i Orderem Bohdana Chmielnickiego⁸⁰. 416 Dywizja Strzelecka zdobyła Taganrog (Dywizja Taganroska) i uczestniczyła w uwolnieniu Mikołajowa i Odessy. Odznaczona Orderem Czerwonego Sztandaru i Orderem Suworowa⁸¹. Od zdobywanych miast nazwano także dywizje: 223 (Belgradzka)⁸², 227 (Temjukska)⁸³ i 77 Górską (Symferopolska)⁸⁴.

5.3. Wyżsi dowódcy i znani Azerbejdżanie w Armii Czerwonej

Żaden azerbejdżański oficer nie zajął wysokiego stanowiska dowódczego w Armii Czerwonej. Pochodzący z Azerbejdżanu Gafur Mamiedow, mat 323 Samodzielnego Batalionu Piechoty Morskiej, w czasie walk na Kubaniu 18 października 1942 r. zasłonił własnym ciałem dowódcę kompanii, w którego celował niemiecki żołnierz. Za ten czyn Azerbejdżanin został pośmiertnie wyróżniony tytułem Bohatera Związku Sowieckiego⁸⁵. Lejtnant Mehdi Hüseyinzadə walczył w obronie Stalingradu i ranny dostał się do niewoli. Wywieziono go do obozu jenieckiego pod Triestem, na terenach obecnej Słowenii. Uciekł z niewoli w styczniu 1944 r. i wstąpił do jugosłowiańskiej partyzantki. Dowodził szeregiem brawurowych akcji, takich jak sabotaż niemieckiego lotniska polowego czy uwalnianie więźniów z kazamat gestapo. Wykonując zadania bojowe, często chodził w mundurze wrogiego oficera i wykorzystując znajomość języka niemieckiego nabytą jeszcze w czasie studiów w Leningradzie, wydawał wrogowi

⁷⁹ 76-я ордена Боевого Красного Знамени горнострелковая дивизия им. К. Е. Ворошилова (позднее 51-я орденов Ленина и Боевого Красного Знамени гвардейская стрелковая дивизия), САВАИИ, [online] <http://savash-az.com/army/76.htm>, 14 XII 2015.

⁸⁰ Психологическая война с Красной Армией и советскими партизанами, ЛитМир – Электронная Библиотека, [online] <https://www.litmir.co/br/?b=188161&p=41>, 14 XII 2015.

⁸¹ Краснознаменная Ордена Суворова 416-я Таганрогская стрелковая дивизия, САВАИИ, [online] <http://www.savash-az.com/army/416.htm>, 14 XII 2015.

⁸² Краснознаменная 223-я Белградская стрелковая дивизия, САВАИИ, [online] <http://www.savash-az.com/army/223.htm>, 14 XII 2015.

⁸³ 227-я Темрюкская Краснознаменная СДи 242-й Таманской ГСД, выс. 212,1, Балаклава, 1944, Крымский виртуальный некрополь, [online] <http://www.memento-sebastopol.ua/necropol.php?code=127>, 14 XII 2015.

⁸⁴ Краснознаменная Ордена Суворова 77-я Симферопольская стрелковая дивизия, САВАИИ, [online] <http://www.savash-az.com/army/77.htm>, 14 XII 2015.

⁸⁵ Мамедов Кафур Насырович, Герои страны, [online] http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=259, 14 XII 2015.

mylące rozkazy. Rozpracowany przez gestapo, zginął w obławie 16 listopada 1944 r. W 1955 r. pośmiertnie został Bohaterem Związku Sowieckiego⁸⁶.

5.4. Kultura masowa

W 1958 r. studio Azierbajdżanfilm wyprodukowało głośny obraz *Na dalnich bieriegach* opowiadający o wspomnianym wyżej lejtnancie Mehdim Hüseyinzadə⁸⁷. W 2013 r. powstał rosyjski film wojenny *Cel wiżu* o żeńskiej jednostce snajperskiej, w której służyła również Azerbejdżanka⁸⁸.

6. KAZACHOWIE

6.1. Informacje ogólne

Po Rosjanach i Ukraińcach trzecim żywiołem, którzy dźwigał największy wysiłek walki Armii Czerwonej z Niemcami, byli Kazachowie. Na terytorium Kazachskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej (KzSRS) zmobilizowano prawie 2 mln osób. Stanowiło to 22% dziewięciomilionowej populacji republiki⁸⁹. W latach wojny powszechna była opinia, że Kazachowie nie potrafią walczyć z powodu swojego zacofania technologicznego i tchórzostwa. Takie opinie można odnaleźć we wspomnieniach weteranów⁹⁰.

6.2. Jednostki narodowościowe

Kazachscy żołnierze, w przeciwieństwie do wyżej wymienionych, byli bardzo rozproszeni. W Kazachstanie nie sformowano ani jednej narodowościowej dywizji, a jedynie cztery narodowościowe brygady strzeleckie i dwie takie brygady kawalerii. Tylko jedna z nich, 100 Brygada, wyróżniła się w boju pod Wielkimi Łukami w 1942 r.⁹¹, pozostałe nie zapisały się wyraźnie w historii. Niechęć władz sowieckich do tworzenia kazachskich jednostek narodowościowych wynikała z powodów opisanych w części 6.1. Wielu Kazachów służyło jednak w jednostkach ogólnozwiązkowych, czego najlepszym przykładem jest mieszana 196 Dywizja Strzelecka walcząca pod Stalingradem. Beavor

⁸⁶ Гусейн-заде Мехти Ганифаоглы, Герои страны, [online] http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=554, 14 XII 2015.

⁸⁷ *На дальних берегах*, КиноПоиск, [online] <http://www.kinopoisk.ru/film/46259>, 14 XII 2015.

⁸⁸ *Цель вижу*, КиноПоиск, [online] <http://www.kinopoisk.ru/film/742315>, 14 XII 2015.

⁸⁹ *Казахстан во время второй мировой войны*, Казахстанский военный сайт, [online] http://military-kz.ucoz.org/publ/sovetskij_kazakhstan/ww2/6, 14 XII 2015.

⁹⁰ A. Drabkin, *Подвójny żołд, potrójna śmierć. Sowietcy przeciwpancerniacy w walkach z Panzerwaffe*, przeł. R. Jędrusik, Gdańsk 2009, s. 181.

⁹¹ *100-я бригада: никто не забыт?*, Караван, 23 III 2012, [online] <http://www.caravan.kz/gazeta/100ya-brigada-nikto-ne-zabyt-62335/>, 14 XII 2015.

w pracy *Stalingrad* pisze o niej, przytaczając fragment raportu: 196. *Dywizja Piechoty*⁹², w której przeważali Kazachowie, Uzbegy i Tatarzy, „doznała tak ciężkich strat, że trzeba było wycofać ją z frontu i sformować od nowa”⁹³.

6.3. Wyżsi dowódcy i znani Kazachowie w Armii Czerwonej

Najsłynniejszy Kazach walczący w II wojnie światowej, pułkownik Baurdżan Momysz-Uły, był dowódcą batalionu w 1073 Tałgarskim Pułku Strzeleckim wchodzącym w skład legendarnej 316 Dywizji Strzeleckiej generała Panfilowa⁹⁴. Kazaszką była też słynna lotnik, starszy lejtnant Chiuaz Dospanowa, strzelec-nawigator w maszynie zwiadowczo-bombardującej Po-2 w 48 Gwardyjskim Nocnym Pułku Lotniczym, która wzięła udział w ponad 300 lotach bojowych nad Kaukazem, Ukrainą, Białorusią, Polską i Niemcami⁹⁵.

6.4. Kultura masowa

Walki toczne przez kazachski batalion Momysz-Ułego na przedpolach Moskwy opisał rosyjski pisarz Aleksandr Bek w popularnej powieści *Szosa wołokołamska* wydanej po raz pierwszy w 1945 r.⁹⁶ W 2010 r. kazachski rosyjskojęzyczny zespół rockowy Motor-Roller wydał singiel pt. *Piesnja o wojnie*, odwołujący się m.in. do udziału Kazachów w II wojnie światowej⁹⁷. Rosyjsko-kazachsko-ukraiński serial wojenny *Biez prawa na wybor* z 2013 r. przedstawia fikcyjną historię dywersanta Kasyma wysłanego z zadaniem bojowym za linię frontu. Produkcja obfituje w kazachskie motywy ludowe⁹⁸.

7. NARODY AZJI ŚRODKOWEJ

7.1. Informacje ogólne

W Tadżykistanie powołano pod broń ponad 100 tys. ludzi. 68 Tadżyków ogłoszono Bohaterami Związku Sowieckiego⁹⁹. Z Turkmenistanu wyruszyło na front blisko

⁹² Błędna pisownia i tłumaczenie nazewnictwa sowieckich jednostek: „dywizja piechoty” zamiast „dywizja strzelecka”, co jest pomyłką często popełnianą przez zachodnich historyków.

⁹³ A. Beevor, *Stalingrad*, przeł. M. Bielewicz, Kraków 2008, s. 196.

⁹⁴ *Момыш-улы Баурджан*, Герои страны, [online] http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=1543, 14 XII 2015.

⁹⁵ *Единственная ялетчица-казашка войны – штурман-стрелок Хиуаз Каировна Доспанова*, Военный альбом, 16 XII 2011, [online] <http://waralbum.ru/60264>, 14 XII 2015.

⁹⁶ A. Bek, *Szosa wołokołamska*, przeł. S. Klonowski, Warszawa 1956.

⁹⁷ MOTOR-ROLLER, *Песня о войне/Song about War*, YouTube, 29 I 2010, [online] <https://www.youtube.com/watch?v=IfJcnm1kT9k>, 14 XII 2015.

⁹⁸ *Без права на выбор*, КиноПоиск, [online] <http://www.kinopoisk.ru/film/797053>, 14 XII 2015.

⁹⁹ *Таджики в Великой Отечественной*, ASIA-Plus, 23 VI 2014, [online] <http://ap.eastera.tj/ru/news/tajikistan/society/20140502/tadzhikistan-v-gody-velikoi-otechestvennoi>, 14 XII 2015.

300 tys. osób. 112 Turkmenów zasłużyło na miano Bohatera Związku Sowieckiego¹⁰⁰. W Uzbekistanie, którego populacja była największa spośród republik środkowoazjatyckich (6,5 mln), zmobilizowano 1,5 mln osób. 280 Uzbeków zostało Bohaterami Związku Sowieckiego¹⁰¹. W Kirgistanie wcielono w szeregi armii 360 tys. osób. 72 lub 73 Kirgizów zdobyło tytuł Bohatera Związku Sowieckiego¹⁰². We wspomnieniach wojennych Nikołaja Mikulina można odnaleźć następujący fragment: *Dowódca rozkazał mi: „Weź trzech żołnierzy i urządzcie wychodek przy stołówce oficerskiej”. Żołnierze okazali się Uzbekami, nie rozumieli ani krzty po rosyjsku*¹⁰³. Mówi to wiele o tym, jak traktowano żołnierzy z Azji Środkowej – wysyłano ich do najmniej prestiżowych prac pomocniczych i nagminnie wytykano im braki w edukacji.

7.2. Jednostki narodowościowe

Wśród wyższego dowództwa Armii Czerwonej czasów II wojny światowej widoczna była tendencja do tworzenia z mieszkańców republik środkowoazjatyckich wielu jednostek kawaleryjskich ze względu na naturalne obznajomienie tych ludów z końmi i jeździectwem. W Tadżyckiej SRS sformowano 17 Dywizję Kawaleryjską (później Gwardyjska Dywizja Mozyrska za zdobycie Mozyrza na Białorusi), która znajdowała się w boju od października 1941 do maja 1945 r. Zajęła m.in. Łódź i Kutno. Odznaczona Orderem Lenina, Czerwonego Sztandaru, Suworowa i Kutuzowa¹⁰⁴. Oprócz niej w republice sformowano dwie brygady strzeleckie i jedną dywizję kawaleryjską bez tak wyraźnych osiągnięć. Z Turkmęńskiej SRS wyszła jedna dywizja strzelecka (62, doszczętnie zniszczona pod Kijowem we wrześniu 1941 r.)¹⁰⁵, trzy dywizje górskie uczestniczące w okupacji północnego Iranu, dwie samodzielne brygady strzeleckie i trzy dywizje kawaleryjskie. Z Uzbekkiej SRS dziewięć samodzielnych brygad strzeleckich i sześć dywizji kawaleryjskich. Z Kirgiskiej SRS jedynie trzy dywizje kawaleryjskie.

7.3. Wyżsi dowódcy i znani żołnierze z Azji Środkowej w Armii Czerwonej

Wśród dowódców wyższego szczebla Armii Czerwonej w czasie II wojny światowej nie było przedstawicieli republik środkowoazjatyckich. Generał major Jakub Kulijew, Lezgin

¹⁰⁰ Туркменистан в годы Великой Отечественной войны, Новости Туркменистана, 9 V 2015, [online] <http://infoabad.com/vs-o-turkmenistane/turkmenistan-v-gody-velikoi-otechestvenoi-voiny.html>, 14 XII 2015.

¹⁰¹ Республика Узбекистан, МПА СНГ, [online] http://www.iacis.ru/mainevents/god_veteranov_uzbekistan/, 14 XII 2015.

¹⁰² Герои кыргызстанцы Великой Отечественной Войны, Boorsok. Кыргызский портал, 9 V 2014, [online] <http://boorsok.ru/2014/05/geroi-kyrgyzstantsy-velikoj-otechestv>, 14 XII 2015.

¹⁰³ N. Nikulin, *Sołdat*, przeł. A. Knyt, Warszawa 2013, s. 92.

¹⁰⁴ 17-я гвардейская кавалерийская дивизия, Танковый фронт, [online] <http://tankfront.ru/ussr/kd/gvkd17.html>, 14 XII 2015.

¹⁰⁵ 62-я Туркестанская стрелковая дивизия, RKKA.ru, [online] <http://www.rkka.ru/handbook/reg/62sd.htm>, 14 XII 2015.

urodzony w miejscowości Szysza w dzisiejszym Górskim Karabachu, jako ośmiolatek wyjechał z rodziną do Turkmenistanu. W Armii Czerwonej od 1918 r. Prowadząc do konnego ataku 220 Pułk Kawaleryjski pod Stalingradem 19 grudnia 1942 r., został śmiertelnie ranny. Trzykrotny kawaler Orderu Lenina i Orderu Czerwonego Sztandaru¹⁰⁶. Jednym z 28 panfilowców, którzy według oficjalnej sowieckiej historiografii mieli pod Moskwą niszczyć czołgi granatami, był szeregowy Duszeknuł Szopokow, Kirgiz¹⁰⁷.

7.4. Kultura masowa

Film *Gienierał Rachomow* wyprodukowany w 1967 r. przez studio Uzbiekfilm opowiada historię fikcyjnego generała Armii Czerwonej pochodzącego z Taszkontu¹⁰⁸. W filmie *Każdy trzeci* z 1980 r. występuje postać uzbeckiego żołnierza¹⁰⁹.

8. MOŁDAWIANIE

8.1. Podstawowe informacje

W czasie II wojny światowej w szeregach Armii Czerwonej służyło 400 tys. mieszkańców Mołdawskiej SRS. Określenie ich pochodzenia etnicznego utrudnia skomplikowana historia Mołdawii. Szesnastu mołdawskich żołnierzy zostało Bohaterami Związku Sowieckiego, spośród nich tylko trzech było etnicznymi Mołdawianami, reszta Rosjanami, Ukraińcami i Żydami¹¹⁰. Udział Mołdawian w Armii Czerwonej był minimalny i ograniczał się w zasadzie do jednej dywizji. Niemniej jednak sam fakt bardzo wczesnego utworzenia mołdawskiej dywizji narodowościowej wskazuje na raczej dobre traktowanie tego narodu w RKKA.

8.2. Jednostki narodowościowe

Jedyna mołdawska jednostka Armii Czerwonej w czasie II wojny światowej, 95 Dywizja Strzelecka (rum. Divizia 95 Infanterie, od 1924 r. nazwa zapisywana cyrylicą: Дивизия 95 Инфантэре), została sformowana już w 1923 r. na terenie Mołdawskiej Autonomicznej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej wchodzącej w skład USRS (terytorium dzisiejszej Republiki Naddniestrzańskiej). Służyli w niej Mołdawianie (w więk-

¹⁰⁶ Командиры Соединений, САВАШ, [online] <http://savash-az.com/COMMANDERS.htm>, 14 XII 2015.

¹⁰⁷ Шопокow Дуйшенкул, Герои страны, [online] http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=2254, 14 XII 2015.

¹⁰⁸ Генерал Рахимов, КиноПоиск, [online] <http://www.kinopoisk.ru/film/44485>, 14 XII 2015.

¹⁰⁹ Каждый третий, КиноПоиск, [online] <https://www.kinopoisk.ru/film/44752/>, 14 XII 2015.

¹¹⁰ В. Доронин, Достойный вклад молдавского народа в Победу в годы Великой Отечественной войны, Actualitati.md, 28 III 2015, [online] <http://www.actualitati.md/ru/analitika/dostoinnyy-vklad-moldavskogo-naroda-v-pobedu-v-gody-velikoy-otechestvennoy-voyny>, 14 XII 2015.

szości rosyjskojęzyczni), Ukraińcy, Rosjanie i Żydzi. Ze względu na wielonarodowy skład od samego powstania oficjalnym językiem dywizji był rosyjski, a mołdawskie formowanie narodowe nadano jej głównie dla celów propagandowych. Dywizja brała udział w wojnie zimowej przeciwko Finlandii¹¹¹ i uczestniczyła w aneksji Besarabii do Związku Sowieckiego. Pobór na terenie nowo utworzonej Mołdawskiej SRS dostarczył dywizji większej liczby żołnierzy rumuńskojęzycznych, ale i tak pozostano przy rosyjskim jako języku komend.

W dniach 22-25 czerwca 1941 r. mołdawska 95 Dywizja broniła nowej granicy państwowej przed wojskami rumuńskimi, później do 16 lipca próbowała utrzymać Kiszyniów. Od sierpnia do października brała udział w obronie Odessy¹¹². Ewakuowana przez okręty Floty Czerwonej została dostarczona na Krym i desantowana pod Liwadią. Na półwyspie dywizja stoczyła swój ostatni bój. Latem 1942 r. w czasie oblężenia Sewastopola jednostka została rozbita. Większość żołnierzy poległa, pozostali zostali wzięci do niewoli¹¹³. 30 lipca 95. Dywizję Strzelecką oficjalnie rozformowano. Jednostkę o tym samym numerze zaczęto ponownie formować już 2 sierpnia, ale nie było w niej ani jednego mołdawskiego żołnierza.

8.3. Wyżsi dowódcy i znani Mołdawianie w Armii Czerwonej

Wśród dowódców wyższego szczebla Armii Czerwonej w czasie II wojny światowej nie było Mołdawian. Starszy szeregowy Siergiej Bołganin, urodzony w 1925 r. we wsi Korotkoje na obszarze dzisiejszego Naddniestrza, w 1941 r. ze względu na małoletniość został wraz z rodziną ewakuowany do Dagestanu. W 1943 r. objęty poborem, rok później brał udział w operacji Bagration. 8 lipca z karabinu maszynowego DSzK zabił 50 Niemców, a dwa dni później osłaniał ogniem przeprawę kawalerii przez bród na rzece Ditwie. Bohater Związku Sowieckiego¹¹⁴.

8.4. Kultura masowa

Obecnie w Republice Mołdawii często podejmowany jest temat 95 Dywizji Strzeleckiej, która służy niekiedy za dowód na istnienie mołdawskiej tożsamości narodowej i jej odrębności od żywiołu rumuńskiego. Powstał na ten temat m.in. film dokumentalny¹¹⁵.

¹¹¹ *Бои 95-й стрелковой дивизии 21-27 февраля 1940 г. под Лейпясой*, 558polk.ru, [online] 588polk.jimdo.com/95-я-стрелковая-дивизия, 14 XII 2015.

¹¹² *Одесса, 1941, 22 августа: 95-я стрелковая дивизия в огне*, Odessit.ua, 22 VIII 2015, [online] <http://www.odessit.ua/news/odessika/44358-odessa-1941-22-avgusta-95-ya-strelkovaya-diviziya-v-ogne.html>, 14 XII 2015.

¹¹³ *95-я стрелковая дивизия – соединение РККА в Великой Отечественной войне*, RKKAWWII.ru, [online] <http://rkkawwii.ru/division/95sdf1>, 14 XII 2015.

¹¹⁴ *Болгарин Сергей Иванович*, Герои страны, [online] http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=12213, 14 XII 2015.

¹¹⁵ *А. Русанов, 95-я Молдавская стрелковая дивизия. История Молдовы*, YouTube, 18 II 2013, [online] <https://www.youtube.com/watch?v=Y6zQIJ94O2Q>, 14 XII 2015.

9. NARODY BAŁTYCKIE

9.1. Podstawowe informacje

W czasie II wojny światowej w szeregach RKKA służyło 150 tys. Litwinów, z czego 108 tys. wcielono po zajęciu Litwy w 1944 r. Dwunastu zostało Bohaterami Związku Sowieckiego¹¹⁶. Do Armii Czerwonej zwerbowano również 80 tys. Łotyszów. Trzech wyróżniono tytułem Bohatera Związku Sowieckiego¹¹⁷. W 1941 r. zmobilizowano do Armii Czerwonej 50 tys. Estończyków¹¹⁸. Pięciu z nich otrzymało tytuł Bohatera Związku Sowieckiego¹¹⁹. Losy wszystkich Bałtów w Armii Czerwonej były podobne. Po walkach w Rosji i na Białorusi w latach 1941-1943, w 1944 r. wysłano ich z zadaniem zajęcia macierzystych republik. Było to ważne propagandowo działanie, mające wskazywać na „jedność narodów Związku Sowieckiego” w walce z hitlerowcami, podkreślać prawo narodów do samostanowienia i przeciwstawiać wiernych idei państwa związkowego Litwinów, Łotyszów i Estończyków służących w Armii Czerwonej tym odrzuconym, którzy podjęli służbę w Waffen-SS.

9.2. Jednostki narodowościowe

Z bałtyckich żołnierzy utworzono łącznie sześć dywizji strzeleckich, pułk pancerny i dywizjon lotniczy. Jest to bardzo duża liczba, jeśli rozpatrywać ją proporcjonalnie do łącznej populacji narodów bałtyckich, która w 1940 r. wynosiła ok. 5 mln. Porównanie jej z przytoczonymi powyżej danymi dotyczącymi Kazachów, gdzie na 9 mln ludzi utworzono tylko cztery brygady piechoty i dwie kawalerii, odślania znaczną dysproporcję. Najpewniej było ona spowodowana różnicą w sytuacji cywilizacyjnej. Bałtów, jako narody zachodnie, używające alfabetu łacińskiego, doceniano o wiele bardziej niż żyjących w stepie Kazachów, uznając ich wyższość w znajomości techniki i zasad prowadzenia walki. Dlatego wyraźnie bardziej dowartościowani Bałtowie jako jedyni mieli narodowościową jednostkę pancerną i lotniczą.

9.2.1. Litwini

Po aneksji państw bałtyckich w 1940 r. na bazie kadry oficerskiej dawnej armii litewskiej utworzono 29 Litewski Korpus Terytorialny (lit. 29-asis teritorinis šaulių korpusas). Jego żołnierze nosili mundury przedwojennej armii litewskiej z dystynkcjami

¹¹⁶ *Вклад Литвы в Победу над фашизмом*, Война и Мир, 19 VI 2013, [online] <http://www.warandpeace.ru/ru/exclusive/view/81075>, 14 XII 2015.

¹¹⁷ A. Федотов, *Великая Отечественная война в Латвии*, Pribalt.info, [online] <http://pribalt.info/abc.php?month=10&news=300>, 14 XII 2015.

¹¹⁸ T. Таннеберг i in., *1944 – год трагедии Эстонии*, Генеральное консульство Эстонской Республики в г. Санкт-Петербург, [online] <http://www.peterburg.estemb.ru/estonija/istorija/aid-532>, 14 XII 2015.

¹¹⁹ A. Петренко, *Эстонцы в строю Красной Армии*, Baltija.eu, 22 IX 2009, [online] <http://www.baltija.eu/news/read/2511>, 14 XII 2015.

sowieckimi i czerwonymi gwiazdami na czapkach. Językiem komend był litewski. Na uzbrojenie przyjęto karabiny Mauser służące wcześniej w wojsku niepodległej Litwy¹²⁰. Tak duży zakres autonomii nie wynagrodził jednak żołnierzom utraty własnego państwa. W czerwcu 1941 r. większość z nich zdezerterowała albo od razu poddała się Niemcom. Później, w toku wojny niemiecko-sowieckiej sformowano w ZSRS jednostkę o nazwie 29 Korpus Strzelecki, ale nie miał on już nic wspólnego z litewską jednostką narodowościową. Mimo porażki przy pierwszej próbie użycia Litwinów w walce z Niemcami po licznych prośbach litewskich komunistów przebywających w Związku Sowieckim, Antanasa Sniečkusa i Mečislovasa Gedvilasa, 18 grudnia 1941 r. podjęto decyzję o sformowaniu 16 Litewskiej Dywizji Strzeleckiej (lit. 16-oji Lietuviškoji šaulių divizija). 1 maja 1942 r. odebrano w języku litewskim przysięgę od jej żołnierzy. Formowanie jednostki ukończono w lutym 1943 r. Pierwszym dowódcą został generał przedwojennej armii litewskiej, Feliksas Baltušis-Žemaitis¹²¹.

21 lutego dywizja weszła do walki w rejonie Aleksandrówki pod Orłem, w pierwszym boju ponosząc druzgocące straty. Wycofana na tyły w celu uzupełnienia stanów osobowych (głównie Litwinami i litewskimi Żydami zwalnianymi z łagrów), wróciła na front w lipcu i wzięła udział w bitwie na Łuku Kurskim w składzie 48 Armii, najpierw powstrzymując niemieckie natarcie na linii Orzeł-Kursk, a później atakując w kierunku Charkowa¹²². Ponownie wycofana w sierpniu celem reorganizacji, od 22 czerwca 1944 r. brała udział w wyzwolaniu Białorusi spod niemieckiej okupacji w ramach operacji Bagration. 13 lipca przekroczyła granicę Litewskiej SRS w rejonie Szawli, gdzie stoczyła zażarty bój z elitarną Dywizją Grenadierów Pancernych „Großdeutschland”¹²³. Po przegrupowaniu, już w składzie 2 Armii Gwardyjskiej, od 5 października 16 Dywizja Strzelecka walczyła o północno-zachodnią Litwę. Za zdobycie Kłajpedy otrzymała nazwę Dywizji Kłajpedzkiej¹²⁴. 31 października sztandar dywizji został udekorowany wstęgą Orderu Czerwonego Sztandaru. Dziesięciu żołnierzy służących w tej jednostce zostało Bohaterami Związku Sowieckiego. Szlak bojowy 16 Dywizja litewska zakończyła na sąsiedniej Łotwie, likwidując kocioł kurlandzki, ostatnie miejsce na terytorium ZSRS zajmowane przez wojska niemieckie¹²⁵.

¹²⁰ *Литовцы в Красной Армии*, Историческая правда. Россия, 19 X 2015, [online] <http://www.istpravda.ru/pictures/1245/>, 14 XII 2015.

¹²¹ *Baltushis-Zhemaitis, Feliks Rafailovich*, Generals.dk, [online] http://www.generals.dk/general/Baltushis-Zhemaitis/Feliks_Rafailovich/Soviet_Union.html, 14 XII 2015. Zob. fotografię przedstawiającą dowódcę 16. Litewskiej Dywizji Strzeleckiej, generała Feliksasa Baltušisa-Žemaitisa, [online] <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/en/e/ec/F.Baltushis-Zhemaitis.jpg>, 14 XII 2015.

¹²² A. Петренко, *Прибалтийские дивизии Сталина*, Москва 2010, [online] http://www.e-reading.club/chapter.php/1003621/24/Petrenko_Andrey_-_Pribaltiyskie_divizii_Stalina.html, 14 XII 2015.

¹²³ Tamże, [online] http://www.e-reading.club/chapter.php/1003621/29/Petrenko_Andrey_-_Pribaltiyskie_divizii_Stalina.html, 14 XII 2015.

¹²⁴ Tamże, [online] http://www.e-reading.club/chapter.php/1003621/32/Petrenko_Andrey_-_Pribaltiyskie_divizii_Stalina.html, 14 XII 2015.

¹²⁵ Tamże, [online] http://www.e-reading.club/chapter.php/1003621/33/Petrenko_Andrey_-_Pribaltiyskie_divizii_Stalina.html, 14 XII 2015.

Dowództwo dywizji jako jednej z nielicznych jednostek narodowościowych zdecydowało się bardzo wcześnie przejść na język rosyjski, z tego względu, że w chwili sformowania tylko 36% żołnierzy było etnicznymi Litwinami, 29% Rosjanami i 29% – wileńskimi i kowieńskimi Żydami, którzy większości przypadków nie znali litewskiego. Litewska dywizja Armii Czerwonej była jednocześnie najbardziej „żydowską” jednostką w tej armii¹²⁶. Na bazie doświadczonych oficerów 16 Dywizji Strzeleckiej sformowano już na zajętej przez Sowieków Litwie 50 Dywizję Strzelecką, ale nie miała ona okazji wyraźnie zaznaczyć swojej obecności na froncie.

9.2.2. Łotysze

W marcu 1941 r. władze sowieckie podjęły decyzję o sformowaniu łotewskiej dywizji narodowościowej. Proces tworzenia jednostki znacznie przyspieszył po agresji Niemiec na ZSRS. 3 sierpnia zakończono formowanie 201 Łotewskiej Dywizji Strzeleckiej (łot. 201. Latviešu strēlnieku divīzija). Była to pierwsza jednostka narodowościowa utworzona po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej. Na jej czele stanął generał major Jānis Veikins, łotewski komunista, który po klęsce bolszewików w państwach bałtyckich w 1920 r. wyjechał do ZSRS¹²⁷.

Dywizja weszła do boju 20 grudnia 1941 r. na rubieżach Moskwy i walczyła na centralnym odcinku frontu do lutego 1942 r. Po wycofaniu na tyły w celu uzupełnienia strat bojowych, w kwietniu jednostka została przeniesiona na północ. Za walki w rejonie Starej Russy otrzymała miano Gwardyjskiej. Zmieniono również jej numer na 43¹²⁸. Od listopada 1942 r. 43 Dywizja Strzelecka uczestniczyła w operacji nowogrodzkiej, w kwietniu 1943 r. przyłączyła się do uderzenia pod Demiańskiem, a od stycznia do marca 1944 r. walczyła w majacej na celu ostateczne odblokowanie Leningradu operacji leningradzko-nowogrodzkiej w rejonie Wielkich Łuków. Po ponownym przegrupowaniu 26 czerwca dywizja weszła w skład 103 Łotewskiego Korpusu Strzeleckiego (łot. 130. Latviešu strēlnieku koss). Oprócz niej znalazła się tam także nowo sformowana (7 lipca) 308 Łotewska Dywizja Strzelecka. 18 lipca 1944 r. korpus przekroczył granicę Łotewskiej SRS. Od 1 do 28 sierpnia przeprowadził z powodzeniem operację madońską, we wrześniu przerwał niemiecką obronę na linii Lipawa–Lelkalne–Rāceni, a 22 października zdobył Rygę. 43 Dywizja Gwardyjska pozostała w mieście w służbie garnizonowej i otrzymała honorowy tytuł Dywizji Ryskiej¹²⁹. Natomiast 308 Dywizja Strzelecka wymaszerowała na północ i do końca wojny walczyła o zlikwidowanie kotła kurlandzkiego.

¹²⁶ А. Петренко, *Они Освобождали Родную Прибалтику*, „Красная Звезда” 2005, 6 V, [online] http://web.archive.org/web/20071230014900/http://www.redstar.ru/2005/05/06_05/6_01.html, 14 XII 2015.

¹²⁷ *Великая Отечественная. Комкоры. Военный биографический словарь*, red. М. Вожакин, т. 1, Москва 2006, s. 114–116.

¹²⁸ *43-я гвардейская Латвийская стрелковая Рижская дивизия*, Наша Победа, [online] <http://www.nashapobeda.lv/1705.html>, 14 XII 2015.

¹²⁹ Tamże.

9.2.3. Estończycy

Równocześnie z podjęciem decyzji o sformowaniu narodowej dywizji łotewskiej władze sowieckie zdecydowały się powołać do życia analogiczną jednostkę estońską. 13 sierpnia 1941 r. zakończono formowanie 249 Estońskiej Dywizji Strzeleckiej (est. 249. Eesti Laskurdiviis). Drugą estońską dywizję o numerze 7 utworzono 21 grudnia. Na bazie tych dwóch dywizji 25 sierpnia 1942 r. sformowano 8 Estoński Korpus Strzelecki (est. 8. Eesti Laskurkorpus). Dowództwo nad nim objął generał major Lembit Pärn, który spędził ponad dwadzieścia lat w ZSRS na kursach wojskowych i politycznych¹³⁰. Kadra oficerska rekrutowała się głównie z dawnych żołnierzy armii estońskiej, stany osobowe zapelniano też bojownikami Batalionów Niszczycielskich. 89% żołnierzy obu dywizji bazowych stanowili Estończycy, resztę mieszkańcy Estońskiej SRS innych narodowości, głównie Rosjanie-starowiercy¹³¹.

W maju 1943 r. do korpusu przyłączono 221 Estoński Pułk Pancerny *Za Sowietskiju Estoniju!* (est. *Nõukogude Eesti eest!*) z czołgami T-34/86, a w lipcu 1944 r. eskadrylę (dywizjon) lotnictwa rozpoznawczego *Tasuja* z samolotami Po-2 *Kukuružnik*¹³². Uczyniło to estoński korpus najbardziej niezależną z sowieckich jednostek narodowościowych – posiadając własne siły pancerne i wsparcie lotnicze, mógł on praktycznie działać samodzielnie.

W 8 Korpusie Strzeleckim konsekwentnie używano języka estońskiego do wydawania komend słownych i rozkazów na piśmie. Korpus wszedł do walki 7 listopada 1942 r. obok łotewskiej 43 Dywizji Gwardyjskiej. Przy znacznych stratach własnych Estończycy wzięli szturmem średniowieczną twierdzę w Wielkich Łukach. Potem brali udział w zdobyciu Newela, Narwy i Tartu. 26 września 8 Korpus zdobył Tallin, za co otrzymał honorową nazwę Korpusu Tallińskiego. 7 Dywizja Strzelecka samodzielnie zlikwidowała ostatnią linię niemieckiej obrony w Estonii na półwyspie Sõrve należącym do wyspy Sarema¹³³. Za dokonania bojowe sztandar 249 Dywizji Strzeleckiej udekorowano wstęgami Orderu Lenina i Orderu Czerwonego Sztandaru¹³⁴. Do maja 1945 r. 8 Korpus Estoński walczył w Kurlandii obok Łotyszów i Litwinów w sowieckich mundurach¹³⁵.

¹³⁰ Генерал Лембит Пэрн, Yashalta, [online] http://yashalta.narod.ru/history_06.htm, 14 XII 2015.

¹³¹ 8-й эстонский стрелковый корпус, E-reading.club, [online] http://www.e-reading.club/chapter.php/89162/4/Petrenko_-_Pribaltika_protiv_fashizma._Sovetskie_pribaltiiiskie_divizii_v_Velikoi_Otechestvennoi_voii.html, 14 XII 2015.

¹³² 8-й Эстонский стрелковый Таллинский корпус, Наша Победа, [online] <http://www.nashapobeda.lv/249.html>, 14 XII 2015.

¹³³ А. Петренко, *От Великих Лук до Курляндии*, Независимое. Военное Обозрение, 27 IV 2007, [online] http://nvo.ng.ru/history/2007-04-27/5_korpus.html, 14 XII 2015.

¹³⁴ 249-я стрелковая Эстонская ордена Ленина Краснознамённая дивизия, Уральский государственный военно-исторический музей, [online] <http://ugvim.ru/virtualmuseum/zal-istorii-urala/soedineniya-i-chasti-sformirovannye-na-Urale/249-ya-strelkovaya-diviziya.php>, 14 XII 2015.

¹³⁵ Эстонские формирования в Красной армии в 1940-1945 гг., Руниверс, [online] http://www.runivers.ru/doc/d2.php?SECTION_ID=6957&PORTAL_ID=6763, 14 XII 2015.

9.3. Wyżsi dowódcy i znani Litwini, Łotysze i Estończycy w Armii Czerwonej

Wśród dowódców wyższego szczebla Armii Czerwonej w czasie II wojny światowej nie było przedstawicieli narodów bałtyckich. Łotewski żołnierz 43 Dywizji Strzeleckiej, pułkownik Janis Rainberg, poległ w 1944 r. we wsi Monakowo w obwodzie pskowskim po tym, jak jego oddział w wypadzie na tyły wroga zniszczył sztab niemieckiego batalionu saperskiego. Pośmiertnie został Bohaterem Związku Sowieckiego¹³⁶.

9.4. Kultura masowa

Obecnie wszystkie państwa bałtyckie określają swoją historię z lat 1940-1991 mianem okupacji¹³⁷. Oznacza to, że bałtyckie jednostki narodowościowe Armii Czerwonej znalazły się w prawnej próżni: Litwa, Łotwa i Estonia nie uznają ich za swoje, a Związek Sowiecki już nie istnieje. Temat tych oddziałów nie pojawia się często w debacie publicznej państw bałtyckich. Dopiero w 2015 r. Estończycy nakręcili film wojenny *1944* opowiadający dwie odrębne historie: ochotników do estońskiego batalionu Waffen-SS i żołnierzy 249 Estońskiej Dywizji Strzeleckiej Armii Czerwonej¹³⁸. Obraz ukazuje przede wszystkim tragedię narodu estońskiego, którego synowie byli zmuszeni strzelać do siebie nawzajem. Film ani nie potępia, ani nie gloryfikuje estońskich żołnierzy z obu stron frontu. Surowo potępia natomiast obu okupantów – Rosjan i Niemców.

10. MNIEJSZOŚCI WEWNĘTRZNE

Podobnie jak z mieszkańców Azji Środkowej, z poborowych z republik autonomicznych w południowej Rosji tworzone głównie jednostki kawalerii. W Kałmuckiej Autonomicznej Socjalistycznej Republice Sowieckiej sformowano dwie dywizje kawalerii. W Baszkirskiej ASRS – również dwie dywizje kawalerii, z czego jedna zasłużyła na miano Gwardyjskiej. W Czeczeno-Inguskiej i Kabardyno-Bałkarskiej ASRS – po jednej dywizji kawalerii.

Z wyżej wymienionych jednostek wyraźnie zasłużyła się tylko jedna, 112 Baszkirska Gwardyjska Dywizja Kawalerii. Zajmowała ona Ukrainę w operacji czernihowsko-prypeckiej, przekroczyła Dniepr i maszerowała przez Białoruś w ramach operacji homelsko-reczyckiej. W styczniu 1944 r. była jedną z pierwszych jednostek, które przekroczyły przedwojenną granicę Polski w rejonie miejscowości Sarny na Wołyniu. Po zwycięskim marszu przez Lubelszczyznę stanęła na linii Wisły. 9 stycznia 1945 r. zajęła Tomaszów Mazowiecki. Od lutego do kwietnia uczestniczyła w operacji wschodniopru-

¹³⁶ Райнберг Ян Людвигович, Герои страны, [online] http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=13374, 14 XII 2015.

¹³⁷ O. Lebedeva, *Okupacja, aneksja, przyłączenie – jak powstały trzy ostatnie republiki ZSRR?*, Histmag.org, 3 VIII 2015, [online] <http://histmag.org/Okupacja-aneksja-przylyczenie-jak-powstaly-trzy-ostatnie-republiki-ZSRR-11587;2>, 14 XII 2015.

¹³⁸ *1944*, Filmweb, [online] <http://www.filmweb.pl/film/1944-2015-736818>, 14 XII 2015.

skiej, od 19 kwietnia w strategicznej operacji berlińskiej. Szlak bojowy 112 Baszkirska Gwardyjska Dywizja Kawalerii zakończyła 5 maja 1945 r. spotkaniem z amerykańskimi żołnierzami nad Łabą. Jednostka została odznaczona Orderem Lenina, Czerwonego Sztandaru, Suworowa i Kutuzowa¹³⁹.

Bardzo interesujący jest przypadek 88 Samodzielnej Brygady Strzeleckiej złożonej z rosyjskich Chińczyków i Koreańczyków. Jednym z jej batalionów dowodził urodzony w Chabarowsku Kim Ir Sen, późniejszy dyktator Korei Północnej¹⁴⁰.

Śród narodów nieuprawnionych do tworzenia własnych jednostek wyróżnia się obecność Jakutów w szeregach Armii Czerwonej¹⁴¹. Podpułkownik Sułtan Amet-Chan był asem lotniczym pochodzenia krymsko-tatarskiego, Bohaterem Związku Sowieckiego. Przypisuje mu się zestrzelenie 30 niemieckich samolotów. W zamian za osiągnięcia bojowe Stalin skreślił jego rodzinę z listy osób przeznaczonych na wywózkę do Kazachstanu. Losom Amet-Chana poświęcony jest ukraiński film wojenny *Chajtarma* z 2013 r.¹⁴² Starszy sierżant Anwar Abdullin, Tatar kazański, odpierając niemiecki kontratak pod Kownem 21 sierpnia 1944 r., zniszczył dwa czołgi z działa przeciwpancernego, a potem raził niemiecką piechotę pociskami odłamkowymi. Otrzymał za to tytuł Bohatera Związku Sowieckiego¹⁴³. Sierżant Achsarbiek Abajew, Osetyjczyk, brał udział w bitwie o Kaukaz i zdobyciu Krymu. 3 listopada 1943 r., według oficjalnych raportów, podczas ataku na wieś Majak pod Kerczem jako pierwszy w swej kompanii poderwał się do ataku, dając przykład innym żołnierzom, zabił 40 Niemców, a sześciu wziął do niewoli. On również został Bohaterem Związku Sowieckiego¹⁴⁴.

11. MNIEJSZOŚCI ZEWNĘTRZNE

11.1. Polacy

11.1.1. Informacje ogólne

Jedyna znana próba oszacowania procentowego udziału Polaków w RKKa w czasie II wojny światowej jest autorstwa rosyjskiego historyka Pawła Artiomiowa. Badacz ustalił go na 0,05% na dzień 1 stycznia 1943 r., 0,04% na 1 kwietnia, 0,03% na 1 lip-

¹³⁹ Т. Ахмадиев, *Баширская гвардейская кавалерийская*, Уфа 1999, s. 368.

¹⁴⁰ Б. Шин, Б. Пак, А. Цой, *Советские Корейцы на фронтах Великой Отечественной Войны 1941-1945 гг.*, Москва 2011.

¹⁴¹ *Воины-якуты на фронтах Великой Отечественной Войны*, Официальный информационный портал Республики Саха (Якутия), [online] old.sakha.gov.ru/node/2290, 14 XII 2015.

¹⁴² „*Chajtarma*” *znaczy powrót*, Kresy24.pl, 19 V 2014, [online] <http://kresy24.pl/51192/chajtarma-znaczy-powrot>, 14 XII 2015.

¹⁴³ *Абдуллин Анвар Абдуллинович*, Герои страны, [online] http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=984, 14 XII 2015.

¹⁴⁴ *Абаев Ахсарбек Магомедович*, Герои страны, [online] http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=5642, 14 XII 2015.

ca i 0.09% na 1 stycznia 1944 r.¹⁴⁵ Nieznaczny wzrost w ostatnim okresie najpewniej był spowodowany zajęciem Żytomierza, gdzie znajdowała się duża społeczność polska. Gdy wziąć pod uwagę raport generała majora Jefima Szczadienki o liczebności sowieckich sił zbrojnych na dzień 1 stycznia 1943 r., określający ją na 8 557 101 żołnierzy¹⁴⁶, oznacza to, że wówczas służyło tam ok. 4,3 tys. Polaków. To znikoma liczba w skali całej Armii Czerwonej, ale jednocześnie czyni z Polaków największą grupę narodowością walczącą w jej szeregach, która posiadała własne państwo poza granicami Związku Sowieckiego.

Nie można nie wspomnieć o poborze Polaków do Armii Czerwonej na Kresach Wschodnich II RP od końca stycznia 1944 r. Tutaj znacznie trudniej o dane statystyczne, z uwagi na to, że według umów pomiędzy rządem sowieckim a Związkiem Patriotów Polskich wszyscy Polacy z wyzwolanych terytoriów przedwojennej Polski mieli być powoływani do Ludowego Wojska Polskiego, a jednak część z nich, zakwalifikowana jako Ukraińcy lub Białorusini, trafiała do Armii Czerwonej. Tam czekały ich liczne problemy, takie jak podejrzliwość dowódców i sowieckich organów bezpieczeństwa wobec tych, którzy przebywali pod okupacją niemiecką. Powszechna była też niechęć Polaków do służby w Armii Czerwonej, postrzegana jako zdrada¹⁴⁷.

11.1.2. Jednostki narodowościowe

Pomysły stworzenia polskiej dywizji narodowościowej Armii Czerwonej pojawiły się najpierw w latach 20.¹⁴⁸, a później w pierwszej połowie 1941 r.¹⁴⁹ Ostatecznie nigdy tych planów nie zrealizowano. Niemniej jednak Polacy są jedynym narodem, którego ojczyzna mieściła się poza Związkiem Sowieckim, a z którego przedstawicieli w ogóle planowano utworzyć jednostkę narodowościową.

11.1.3. Wyżsi dowódcy i znani Polacy w Armii Czerwonej

Nie ulega wątpliwości, że najsłynniejszym Polakiem w RKKA był marszałek Konstanty Rokossowski. Urodził się w Warszawie w rodzinie polskiego szlachcica Ksawerego Rokossowskiego. Istnieje spór co do narodowości jego matki, Antoniny Rokossowskiej z d. Owsiankowej, nauczycielki z Pińska. Rodric Braithwaite podaje, że była Rosjanką¹⁵⁰, Nikołaj Iwanow uważa natomiast, że informacja ta została zmyślona przez Konstantego,

¹⁴⁵ П. Артемьев, *Братский боевой союз народов СССР в Великой Отечественной войне*, Москва 1975, s. 58.

¹⁴⁶ *Война: 1941-1945*, red. С. Кудряшов, Москва 2010, s. 219.

¹⁴⁷ А. Сенявский, *Поляки в Красной Армии. Социально-психологические проблемы*, „История” 2001, no. 8, [online] <http://his.1september.ru/article.php?ID=200100802>, 14 XII 2015.

¹⁴⁸ N. Iwanow, *Zapominane ludobójstwo...*, s. 64.

¹⁴⁹ M. Sołonin, *23 czerwca. Dzień „M”*, przeł. J. Redlich, Poznań 2013, s. 209.

¹⁵⁰ R. Braithwaite, *Moskwa 1941. Największa bitwa II wojny światowej*, przeł. M. Komorowska, Kraków 2008, s. 54.

żeby uwiarygodnić swoją osobę w ZSRS¹⁵¹. W czasie I wojny światowej Rokossowski służył w armii carskiej, gdzie zetknął się z bolszewickimi agitatorami. W 1918 r. wstąpił do Armii Czerwonej. Jako że od polskiego imienia ojca nie dało się utworzyć otczestwa, Rokossowski przyjął patronimikum od własnego imienia – Konstantinowicz¹⁵². Przeżył Wielki Terror prawdopodobnie dzięki osobistej interwencji Stalina¹⁵³. W czasie II wojny światowej piastował szereg stanowisk kluczowych dla przebiegu działań wojennych. Dowodząc 16 Armią w bitwie pod Moskwą, bronił strategicznej stacji kolejowej Istra, gdzie przybyły dywizje dalekowschodnie, które ocaliły sowiecką stolicę¹⁵⁴. W bitwie stalingradzkiej dowodził Frontem Dońskim i trzema armiami Frontu Stalingradzkiego, które od grudnia 1942 r. brały udział w likwidacji kotła i oczyściły całe południe i śródmieście Stalingradu. Dowodził Frontem Centralnym w bitwie na Łuku Kurskim. Jego 1 Front Białoruski wyzwolił spod okupacji państw Osi większość terytorium BSRS w operacji Bagration¹⁵⁵. W 1945 r. dowodzone przez niego sowieckie i polskie oddziały 2 Frontu Białoruskiego w operacji pomorskiej oczyściły wybrzeże Bałtyku.

Po wojnie na polecenie Kremla Rokossowski został marszałkiem Polski i Ministrem Obrony Narodowej PRL. Wrócił do Związku Sowieckiego, kiedy tylko stało się to możliwe, zaraz po odwilży gomułkowskiej w 1956 r. Nigdy nie mówił otwarcie o swoim polskim pochodzeniu. W wydanych już po jego śmierci wspomnieniach *Sołdatskij dołg* (w Polsce pod tytułem *Żołnierski obowiązek*) w ogóle nie wspomina o dzieciństwie i młodości. Akcja książki zaczyna się sceną jednej z narad sztabowych wiosną 1941 r., a powojenny pobyt „marszałka dwóch narodów” w Polsce został ledwie zarysowany¹⁵⁶. Powszechna jest opinia, że Rokossowski jako jedyny dowódca sowiecki II wojny światowej liczył się ze stratami własnymi¹⁵⁷.

Innym wysoko postawionym Polakiem w Armii Czerwonej był generał Karol Świerczewski. Tak jak Rokossowski pochodził z Mazowsza i nigdy nie uważał się za Polaka, przejawiał świadomość internacjonalnego komunisty¹⁵⁸. W Armii Czerwonej od 1918 r. do śmierci (od 1943 r. równolegle generał LWP). Szkolił się w Moskwie, wraz z polską brygadą międzynarodową brał udział w wojnie domowej w Hiszpanii. W końcowym okresie II wojny światowej dowódca 2 Armii Wojska Polskiego, znany ze swej nieudolności i nałogu alkoholowego. Zginął w 1947 r. w zasadzce UPA pod Jabłonkami¹⁵⁹.

¹⁵¹ N. Iwanow, *Zapominane ludobójstwo...*, s. 366.

¹⁵² R. Braithwaite, *Moskwa 1941...*, s. 55.

¹⁵³ N. Iwanow, *Zapominane ludobójstwo...*, s. 54.

¹⁵⁴ R. Forczyk, *Moskwa 1941. Pierwsza porażka Hitlera*, Poznań 2010, s. 78.

¹⁵⁵ S. J. Zaloga, *Operacja „Bagration” 1944. Klęska Grupy Armii „Środek”*, Poznań 2011, s. 22.

¹⁵⁶ K. Рокоссовский, *Солдатский долг*, Москва 1997, s. 3.

¹⁵⁷ *Radziecki minister na czele Wojska Polskiego*, Polskie Radio, 6 XI 2014, [online] <http://www.polskie-radio.pl/39/156/Artykul/657140,Radziecki-minister-na-czele-Wojska-Polskiego>, 14 XII 2015.

¹⁵⁸ *Z archiwum IPN: Generał Walter*, 2007, [online] <http://vod.tvp.pl/1456479/generał-walter>, 14 XI 2015.

¹⁵⁹ M. Szczurowski, *Dowódcy Wojska Polskiego na froncie wschodnim 1943-1945. Słownik biograficzny*, Pruszków 1996, s. 110-111, 161-162.

11.1.4. Kultura masowa

Temat Polaków w Armii Czerwonej nie został podjęty w kinematografii sowieckiej i rosyjskiej. Wątki te opowiedziały dwa polskie filmy wojenne: *Zasieki* z 1973 r. (zatrzymane przez cenzurę, przeleżały na półce dziesięć lat)¹⁶⁰ oraz *Do krwi ostatniej...* z 1978 r.¹⁶¹

11.2. Francuzi

W 1942 r. przywódca Wolnych Francuzów Charles de Gaulle zdecydował o wysłaniu do Związku Sowieckiego pułku lotniczego dla podkreślenia wkładu Francji w walkę z Niemcami. Pułk Lotnictwa Myśliwskiego „Normandia-Niemen” (fr. *Escadron de chasse 2/30 Normandie-Niemen*)¹⁶² wziął udział w końcowej fazie operacji Bagration, osłaniając sowieckie oddziały przy przeprawie przez Niemen w sierpniu 1944 r., a potem uczestniczył w zajmowaniu Prus Wschodnich. Jego piloci nosili przedwojenne mundury francuskiego lotnictwa z dwujęzycznymi napisami na ramionach: „France” i „Francja”. Sprzęt bojowy dostarczyli Sowieci. Były to maszyny myśliwskie Jak-9 oznakowane zgodnie z regulaminem Wojskowych Sił Powietrznych z dwoma wyjątkami – pozwolono Francuzom pomalować kołpak w barwach trójkolorowej flagi francuskiej, a na środkowej części kadłuba umieścić wyróżniające ich jednostkę białe błyskawice¹⁶³. Jako obcokrajowcy Francuzi byli bardzo dobrze traktowani przez sowieckie dowództwo i otrzymywali lepszy wikt i opierunek niż regularni żołnierze Armii Czerwonej.

Przez pułk Normandia-Niemen przewinęło się 96 lotników. Jednostkę odznaczono Orderem Czerwonego Sztandaru i Orderem Aleksandra Newskiego. Trzech francuskich pilotów zostało Bohaterami Związku Sowieckiego¹⁶⁴. Pomimo niewielkiego znaczenia militarnego obecność Francuzów na froncie wschodnim na zawsze zapisała się w pamięci Rosjan. O lotnikach z „Normandie-Niemen” wspomina się m.in. w superprodukcji *Oswobodzenie* z 1970 r. czy w serialu *Istriebitieli 2*.

11.3. Hiszpanie

Hiszpańscy lewicowcy, którzy po klęsce w wojnie domowej wyjechali do Związku Sowieckiego, o ile nie padli ofiarami represji, zazwyczaj wstępowali do Armii Czerwonej.

¹⁶⁰ *Zasieki*, Filmweb, [online] <http://www.filmweb.pl/film/Zasieki-1973-11953>, 14 XII 2015.

¹⁶¹ *Do krwi ostatniej...*, Filmweb, [online] <http://www.filmweb.pl/film/Do+krwi+ostatniej...-1978-5096>, 14 XII 2015.

¹⁶² Zob. fotografię przedstawiającą pilota pułku Normandia-Niemen porucznika Bruno de Faletansa z sowiecką żołnierzką na lotnisku polowym (zachodnia Białoruś, wiosna 1944 r.), [online] https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/16/Normandie-N%C4%9Bmen_1943.gif, 14 XII 2015. De Faletans zginął w walce 30 czerwca 1944 r.

¹⁶³ W. Bączkowski, *Pułk Lotnictwa Myśliwskiego Normandia-Niemen*, „Entuzjasta Lotnictwa” 1995, nr 1, s. 31-36.

¹⁶⁴ K. Janowicz, *Normandie-Niemen*, „Militaria XX Wieku” 2009, nr 5 (32), s. 26-37.

Znanych jest 14 hiszpańskich pilotów myśliwców walczących w czasie II wojnie światowej w szeregach WWS¹⁶⁵. Komunista pochodzenia baskijskiego Rubén Ruiz Ibárruri służył w RKKA od 1939 r. W 1941 r. został poważnie ranny pod Borysowem. Poległ w bitwie stalingradzkiej 14 września 1942 r.¹⁶⁶ Jego postać pokazuje sowiecki film wojenny *Stalingrad* z 1989 r.¹⁶⁷

PODSUMOWANIE

Żołnierze spoza Rosji brali udział we wszystkich najważniejszych kampaniach frontu wschodniego. Byli dowódcami wyższego szczebla odpowiedzialnymi za rozwój sytuacji strategicznej. Spośród nich rekrutowali się nie tylko żołnierze o szczególnych osiągnięciach bojowych, ale nawet bohaterowie propagandowych mitów. Dokumenty archiwalne mówiące o licznych przypadkach nadawania nie-Rosjanom odznaczeń wojskowych, włącznie z tytułem Bohatera Związku Sowieckiego, świadczą o tym, że byli to żołnierze odważni i skuteczni. O wielkości wysiłku nie-Rosjan włożonego w służbę w Armii Czerwonej świadczy również mnogość odwołań w kulturze masowej i to, że nie zapomniano o nich nawet 70 lat po zakończeniu wojny.

Jako dopełnienie powyższych rozważań można jeszcze przeanalizować stosunek strat. Uznany rosyjski historyk Grigorij Kriwoszejew w monumentalnej pracy *Rossija i SSSR w wojnach XX w. Poteri woоружённых сил* podaje dane statystyczne dotyczące strat wśród żołnierzy poszczególnych narodowości w szeregach Armii Czerwonej w latach II wojny światowej. Wśród poległych czerwonoarmistów 66,4% stanowili Rosjanie, 15,9% Ukraińcy, 2,9% Białorusini, 2,2% Tatarzy itd.¹⁶⁸ Procentowy stosunek strat jest bardzo podobny do procentowego udziału danej narodowości w składzie sił zbrojnych (w przypadku Ukraińców i Białorusinów nawet wyższy). Oznacza to, że żołnierze wszystkich narodowości walczyli na podobnym poziomie, żadna nacja nie unikała niebezpieczeństw. A jednak Józef Stalin po paradzie zwycięstwa 25 czerwca 1945 r. wzniósł toast za „naród rosyjski – zwycięzcę”¹⁶⁹. Była to zapowiedź powojennej polityki historycznej – chociaż temat nierosyjskich żołnierzy Armii Czerwonej podnoszono często, to jedynie w celach propagandowych i z zamysłem przyspieszenia sowietyzacji tych żywiołów.

Polityka narodowościowa ZSRS w czasie II wojny światowej wyraźnie podzieliła mieszkające tam narody na uprzywilejowane i zacofane, co znajduje odzwierciedlenie w liczbie jednostek narodowościowych tworzonych na terenie danej republiki. Do tej pierwszej grupy zaliczali się Słowianie, Bałtowie, Mołdawianie i od 1943 r. ewentualnie

¹⁶⁵ Список испанских лётчиков состоящих в составе Советских ВВС (1941-1945 гг.), Красные Соколы, [online] http://airaces.narod.ru/spane/spane_sp.htm, 14 XII 2015.

¹⁶⁶ Ибаррури Рубен Руис, Герои страны, [online] http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=281, 14 XII 2015.

¹⁶⁷ *Stalingrad*, Filmweb, [online] <http://www.filmweb.pl/film/Stalingrad-1989-208637#>, 14 XII 2015.

¹⁶⁸ Г. Кривошеев, *Россия и СССР в войнах XX в. Потери вооружённых сил*, Москва 2001, s. 328.

¹⁶⁹ S. Sebag Montefiore, *Stalin...*, s. 526.

narody Kaukazu Południowego, przy czym nie można zapominać o próbach rusyfikacji Ukraińców i Białorusinów na gruncie wojskowym. Natomiast w drugiej grupie, niedarzonej przez dowództwo wielkim szacunkiem, znalazły się tureckojęzyczne ludy Azji Środkowej i narody Kaukazu Północnego, których zacofania technologicznego władze sowieckie nie chciały likwidować dodatkowymi szkoleniami, zamiast tego rozpraszać tych żołnierzy po jednostkach ogólnozwiązkowych, gdzie byli źle traktowani, w najlepszym wypadku tworząc z nich jednostki kawaleryjskie.

W żadnym wypadku celem tego artykułu nie jest odbieranie chwały narodowi rosyjskiemu, który poniósł w II wojnie światowej największe straty ze wszystkich żywiołów Związku Sowieckiego. Niemniej RKKA była armią o charakterze wielonarodowym. Z jednej strony oznacza to, że „zwycięstwo nad faszyzmem”, którym obecnie szczyci się Federacja Rosyjska, było zasługą nie tylko Rosjan. Z drugiej – że popełnione przez Armię Czerwoną zbrodnie wojenne obciążają nie tylko samych Rosjan, a wszystkie narody byłego ZSRS.

BIBLIOGRAFIA

I. Materiały drukowane:

Literatura źródłowa:

– wspomnienia wojenne:

Aleksijewicz S., *Wojna nie ma w sobie nic z kobiety*, przeł. J. Czech, Wołowiec 2010.

Drabkin A., *Podwójny żołd, potrójna śmierć. Sowieccy przeciw pancerniacy w walkach z Panzerwaffe*, przeł. R. Jędrusik, Gdańsk 2009.

Mroczkowski J., *Obserwator. Pogranicze polsko-ukraińskie w krwawych latach 1939-1947. Pożogi, ucieczki, przesiedlenia, echa Wołynia*, Warszawa 2013.

Nikulín N., *Soldat*, przeł. A. Knyt, Warszawa 2013.

Рокоссовский К., *Солдатский долг*, Москва 1997.

– literatura piękna:

Bek A., *Szosa wołokołamska*, przeł. S. Klonowski, Warszawa 1956.

Bykow W., *Trzecia rakietą. Doczekać do świtu*, przeł. E. Kabatc, J. Litwiniuk, Warszawa 1979.

Niekrasow W., *W okopach Stalingradu*, przeł. J. Jędrzejewicz, Warszawa 1949.

Literatura pomocnicza:

– monografie i opracowania:

Bahm K., *Berlin 1945*, przeł. M. Kompanowski, Warszawa 2015.

Beevor A., *Berlin 1945. Upadek*, przeł. J. Kozłowski, Kraków 2009.

Beevor A., *Stalingrad*, przeł. M. Bielewicz, Kraków 2008.

Braithwaite R., *Moskwa 1941. Największa bitwa II wojny światowej*, przeł. M. Komorowska, Kraków 2008.

Grzybowski J., *Pogoń między Orłem Białym, Swastyką i Czerwoną Gwiazdą. Białoruski ruch niepodległościowy w latach 1939-1956*, Warszawa 2011.

Iwanow N., *Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina. „Operacja Polska” 1937-1938*, Kraków 2014.

Merridale C., *Wojna Iwana. Armia Czerwona 1939-1945*, przeł. K. Bażyńska-Chojnacka, P. Chojnacki, Poznań 2009.

Sebag Montefiore S., *Stalin. Dwór czerwonego cara*, przeł. M. Antosiewicz, Warszawa 2004.

Slepyan K., *Partyzanci Stalina. Radziecki ruch oporu w czasie II wojny światowej*, przeł. J. Szkudliński, Poznań 2008.

Sokołow B., *Prawdy i mity wielkiej wojny ojczyźnianej 1941-1945*, przeł. J. Stroganova, A. Sawinkow, Kraków 2013.

Sołomin M., *23 czerwca. Dzień „M”*, przeł. J. Redlich, Poznań 2013.

Szczurowski M., *Dowódcy Wojska Polskiego na froncie wschodnim 1943-1945. Słownik biograficzny*, Pruszków 1996.

Артемьев П., Братский боевой союз народов СССР в Великой Отечественной войне, Москва 1975.

Ахмадиев Т., *Баширская гвардейская кавалерийская*, Уфа 1999.

Кривошеев Г., *Россия и СССР в войнах XX в. Потери вооружённых сил*, Москва 2001.

Петренко А., *Прибалтийские дивизии Сталина*, Москва 2010.

Шин Б., Пак Б., Цой А., *Советские корейцы на фронтах Великой Отечественной Войны 1941-1945 гг.*, Москва 2011.

– **prace zbiorowe:**

Великая Отечественная. Комкоры. Военный биографический словарь, red. М. Вожакин, т. 1, Москва 2006.

Война: 1941-1945, red. С. Кудряшов, Москва 2010.

– **artykuły w czasopismach naukowych:**

Бączkowski W., *Pułk Lotnictwa Myśliwskiego Normandie-Niemen*, „Entuzjasta Lotnictwa” 1995, nr 1.

Janowicz K., *Normandie-Niemen*, „Militaria XX Wieku” 2009, nr 5 (32).

Mironowicz E., *Próby powołania białoruskiej armii sowieckiej w latach 1941-1942*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2009, nr 31.

– **publikacje popularnonaukowe:**

Forczyk R., *Moskwa 1941. Pierwsza porażka Hitlera*, Poznań 2010.

Zaloga S. J., *Operacja „Bagration” 1944. Klęska Grupy Armii „Środek”*, Poznań 2011.

II. Publikacje elektroniczne:

Literatura źródłowa:

– **dokumenty:**

Decyzja Biura Politycznego WKP(b) o wymordowaniu obywateli polskich, w większości oficerów wziętych do niewoli we wrześniu 1939 r., Instytut Pamięci Narodowej, [online] <http://katyn.ipn.gov.pl/kat/dokumenty-i-fotografie/decyzja-biura-politycz/3643,Decyzja-Biura-Politycznego-WKPB-o-wymordowaniu-obywateli-polskich-w-wiekszosci-o.html>.

Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации, sygn. 290, Акт № 7, [online] <http://podvignaroda.mil.ru/?#id=1530488742&tab=navDetailDocument>.

– **wspomnienia wojenne:**

Иринчеев Б., *Гантимурова Альбина Александровна*, Я помню, [online] <http://iremember.ru/memoirs/krasnoflotsi/gantimurova-albina-aleksandrovna>.

Literatura pomocnicza:

– **opracowania historyczne:**

Lebedeva O., *Okupacja, aneksja, przyłączenie – jak powstały trzy ostatnie republiki ZSRR?*, Histmag.org, 3 VIII 2015, [online] <http://histmag.org/Okupacja-aneksja-przylaczenie-jak-powstaly-trzy-ostatnie-republiki-ZSRR-11587;2>.

Plużański T., *General Iwan Czerniachowski, bohater Sowietów*, Wirtualna Polska, 8 V 2015, [online] <http://historia.wp.pl/opage,4,title,General-Iwan-Czerniachowski-bohater-Sowietow,wid,16589483,wiadomosc.html?ticaid=116216>.

Surosz M., *Snajperzy: „Biała śmierć” i 26-latka, która zabiła 309 osób*, Onet, 24 I 2012, [online] <http://wiadomosci.onet.pl/prasa/snajperzy-biala-smierc-i-26-latka-ktora-zabila-309-osob/3g6q7>.

Baltushis-Zhemaitis, Feliks Rafailovich, Generals.dk, [online] http://www.generals.dk/general/Baltushis-Zhemaitis/Feliks_Rafailovich/Soviet_Union.html.

Białoruska stolica świętuje Dzień Zwycięstwa, Kresy24.pl, 9 V 2013, [online] <http://kresy24.pl/36126/bialoruska-stolica-swietuje-dzien-zwyciestwa>.

Lukaszenka: 17 IX 1939 rozpoczął się wyzwolicielski pochód Armii Czerwonej, Gazeta.pl, 17 IX 2009, [online] http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/1,114873,7050284,Lukaszenka_17_IX_1939_rozpoczal_sie_wyzwolicielski.html.

Radziecki minister na czele Wojska Polskiego, Polskie Radio, 6 V 2014, [online] <http://www.polskieradio.pl/39/156/Artykul/657140,Radziecki-minister-na-czele-Wojska-Polskiego>.

Ананикян М., *70 лет Победе: Армянские воины при взятии Берлина – начинается весна Победы*, PanARMENIAN, 8 V 2015, [online] <http://www.panarmenian.net/rus/details/191866>.

Безугольный А., *Кавказские национальные формирования Красной Армии в период обороны Кавказа в 1942 г.*, „The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies” 2009, issue 10, [online] <http://pipss.revues.org/3724>.

Вайнер Б., *Советский морской транспорт в Великой Отечественной войне*, Военная Литература, [online] http://militera.lib.ru/h/vayner_ba/03.html.

Доронин В., *Достойный вклад молдавского народа в Победу в годы Великой Отечественной войны*, Actualitati.md, 18 III 2015, [online] <http://www.actualitati.md/ru/analitika/dostoinyy-vklad-moldavskogo-naroda-v-pobedu-v-gody-velikoy-otechestvennoy-voyny>.

Дочия Ф., *Подвиги грузинских солдат в боях за освобождение человечества от фашизма*, ИноСМИ, 13 V 2013, [online] <http://inosmi.ru/sngbaltia/20130513/208937504.html>.

Егорова И., *Легендарному „Комбату” – Героя Украины!*, „Индустриальное Запорожье” 2011, 22 II, [online] <http://old.iz.com.ua/2011/02/22/legendarnomu-kombatu-geroja-ukrainy>.

Ерканян А., *Огромный вклад армян в Великую Победу*, NovostiNK, 9 V 2015, [online] <http://novostink.ru/armenia/109211-ogromnyy-vklad-armyan-v-velikuyu-pobedu.html>.

Левченко И., *Николай Гастелло: миф и реальность*, Look3.ru, [online] <http://look3.ru/art/220-nikolay-gastello-mif-i-real-nost>.

- Микоян К., *Армения и армяне в Великой Отечественной войне*, МГИМО Университет, [online] <http://old.mgimo.ru/study/dean/docs/6420/6624/document151418.phtml>.
- Петренко А., *Они Освобождали Родную Прибалтику*, „Красная Звезда” 2005, 6 V, [online] http://web.archive.org/web/20071230014900/http://www.redstar.ru/2005/05/06_05/6_01.html.
- Петренко А., *От Великих Лук до Курляндии*, Независимое. Военное Обозрение, 27 IV 2007, [online] http://nvo.ng.ru/history/2007-04-27/5_korpus.html.
- Петренко А., *Эстонцы в строю Красной Армии*, Baltija.eu, 22 IX 2009, [online] <http://www.baltija.eu/news/read/2511>.
- Примаченко Я., *В Великую Отечественную русские разгромили бы Германию и без участия украинцев?*, Либкез. Исторический фронт, 1 X 2014, [online] <http://likbez.org.ua/v-velikuyu-otechestvennuyu-russkie-razgromili-byi-germaniyu-i-bez-uchastiya-ukraintsev.html>.
- Проненко В., *„Если что-то случится с Егоровым и Кантарией, Берест дойдет обязательно...”*, ZN.ua, 13 V 2005, [online] http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/esli_что-то_sluchitsya_s_egorovym_i_kantariej_berest_doydet_obyazatelno.html.
- Сенявский А., *Поляки в Красной Армии. Социально-психологические проблемы*, „История” 2001, no. 8, [online] <http://his.1september.ru/article.php?ID=200100802>.
- Таннеберг Т. i in., *1944 – год трагедии Эстонии*, Генеральное консульство Эстонской Республики в г. Санкт-Петербург, [online] <http://www.peterburg.estemb.ru/estonija/istorija/aid-532>.
- Федотов А., *Великая Отечественная война в Латвии*, Pribalt.info, [online] <http://pribalt.info/abc.php?month=10&news=300>.
- 100-я бригада: никто не забыт?*, Караван, 23 III 2012, [online] <http://www.caravan.kz/gazeta/100ya-brigada-nikto-ne-zabyt-62335/>.
- 8-й эстонский стрелковый корпус*, E-reading.club, [online] http://www.e-reading.club/chapter.php/89162/4/Petrenko_-_Pribaltika_protiv_fashizma._Sovetskie_pribaltiiiskie_divizii_v_Velikoi_Otechestvennoii_voine.html.
- 8-й Эстонский стрелковый Таллинский корпус*, Наша Победа, [online] <http://www.nashapobeda.lv/249.html>.
- 9-я пластунская стрелковая Краснодарская Краснознаменная ордена Кутузова и Красной Звезды дивизия им. Верховного Совета Грузинской ССР*, RKKA.ru, [online] <http://www.rkka.ru/handbook/reg/9sd22.htm>.
- 17-я гвардейская кавалерийская дивизия*, Танковый фронт, [online] <http://tankfront.ru/ussr/kd/gvkd17.html>.
- 21 июня родились...*, LiveInternet, 21 VI 2015, [online] <http://www.liveinternet.ru/users/kakula/post365067264>.
- 43-я гвардейская Латышская стрелковая Рижская дивизия*, Наша Победа, [online] <http://www.nashapobeda.lv/1705.html>.
- 47-я Краснознаменная горнострелковая дивизия им. И. В. Сталина*, RKKA.ru, [online] <http://www.rkka.ru/handbook/reg/47gsd22.htm>.
- 62-я Туркестанская стрелковая дивизия*, RKKA.ru, [online] <http://www.rkka.ru/handbook/reg/62sd.htm>.

- 76-я ордена Боевого Красного Знамени горнострелковая дивизия им. К. Е. Ворошилова (позднее 51-я орденов Ленина и Боевого Красного Знамени гвардейская стрелковая дивизия)*, САВАШ, [online] <http://savash-az.com/army/76.htm>.
- 95-я стрелковая дивизия – соединение РККА в Великой Отечественной войне*, RKKAWWII.ru, [online] <http://rkkawwii.ru/division/95sdf1>.
- 227-я Темрюкская Краснознаменная СД 242-й Таманской ГСД, выс. 212,1, Балаклава, 1944*, Крымский виртуальный некрополь, [online] <http://www.memento-sebastopol.ua/necropol.php?code=127>.
- 249-я стрелковая Эстонская ордена Ленина Краснознаменная дивизия*, Уральский государственный военно-исторический музей, [online] <http://ugvim.ru/virtualmuseum/zal-istorii-urala/soedineniya-i-chasti-sformirovannye-na-Urale/249-ya-strelkovaya-diviziya.php>.
- Абдуллин Анвар Абдуллинович*, Герои страны, [online] http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=984.
- Абаев Ахсарбек Магометович*, Герои страны, [online] http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=5642.
- Азербайджанцы – защитники и освободители Крыма*, Вестник Кавказа, 23 IV 2015, [online] <http://www.vestikavkaza.ru/articles/Azerbaydzhantsy-%E2%80%93-zashchitniki-i-osvoboditeli-Kryma.html>.
- Баграмян Иван Христофорович*, Герои страны, [online] http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=1033.
- Белорусы-Герои Советского Союза*, ТРО Союза, [online] <http://www.tro-soyuz.com/channel-tro/kino/documentary-films/0010869>.
- Бои 95-й стрелковой дивизии 21-27 февраля 1940 г. под Лейтясью*, 588polk, [online] 588polk.jimdo.com/95-я-стрелковая-дивизия.
- Болгарин Сергей Иванович*, Герои страны, [online] http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=12213.
- Быков Василь Владимирович*, Герои страны, [online] http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=10947.
- Ветерани нагадали Путіну, що половину радянських фронтів очолювали українці*, „Українська правда. Історична правда” 18 XII 2010, [online] <http://www.istpravda.com.ua/short/2010/12/18/9768>.
- Вклад Литвы в Победу над фашизмом*, Война и Мир, 19 VI 2013, [online] <http://www.warandpeace.ru/ru/exclusive/view/81075>.
- Воинам 414-ой Анапской Краснознаменной стрелковой дивизии*, Crimea.ru, [online] http://www.crimea.ru/item_info_big.htm?id=1506.
- Воины-белорусы на фронтах Великой Отечественной и Второй мировой войн*, Завтра сессия, [online] <http://www.zavtrasessiya.com/index.pl?act=PRODUCT&id=624>.
- Воины-якутяне на фронтах Великой Отечественной Войны*, Официальный информационный портал Песпублики Саха (Якутия), [online] old.sakha.gov.ru/node/2290.
- Ворошилов Климент Ефремович*, Герои страны, [online] http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=1089.
- Генерал Лембит Пэрн*, Yashalta, [online] http://yashalta.narod.ru/history_06.htm.

- Герои кыргызстанцы Великой Отечественной Войны*, Boorsok. Кыргызский портал, 9 V 2014, [online] <http://boorsok.ru/2014/05/geroi-kyrgyzstantsy-velikoj-otechestv>.
- Грузинские воины „Великой Отечественной Войны”*, Geomigrant.com, 16 IV 2015, [online] <http://www.geomigrant.com/2015/04/16/грузинские-воины-великой-отечественной-войны>.
- Гусейн-заде Мехти Ганифаоглы*, Герои страны, [online] http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=554.
- Единственная летчица-казашка войны – штурман-стрелок Хиуаз Каировна Доспанова*, Военный альбом, 18 XII 2011, [online] <http://waralbum.ru/60264>.
- Ерёменко Андрей Иванович*, Герои страны, [online] http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=1739.
- Иббарури Рубен Руис*, Герои страны, [online] http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=281.
- Казахстан во время второй мировой войны*, Казахстанский военный сайт, [online] http://military-kz.ucoz.org/publ/sovetskij_kazakhstan/ww2/6.
- Казачья форма во время Великой Отечественной войны*, Varvar.ru, [online] http://www.varvar.ru/arhiv/slovo/kazaki_1941.html.
- Командиры Соединений*, САВАШ, [online] <http://savash-az.com/COMMANDERS.htm>.
- Кожедуб Иван Никитович*, Красные Соколы, [online] <http://airaces.narod.ru/all1/kojedub.htm>.
- Краснознаменная 223-я Белградская стрелковая дивизия*, САВАШ, [online] <http://www.savash-az.com/army/223.htm>.
- Краснознаменная Ордена Суворова 77-я Симферопольская стрелковая дивизия*, САВАШ, [online] <http://www.savash-az.com/army/77.htm>.
- Краснознаменная Ордена Суворова 416-я Таганрогская стрелковая дивизия*, САВАШ, [online] <http://www.savash-az.com/army/416.htm>.
- Кулик Григорий Иванович*, Герои страны, [online] http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=1512.
- Леселидзе Константин Николаевич*, Герои страны, [online] http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=3701.
- Литовцы в Красной Армии*, Историческая правда. Россия, [online] <http://www.istpravda.ru/pictures/1245/>.
- Лукашэнка ніколі не выйграваў справядліва – нават у 1994 і 1995*, „Наша Ніва” 2012, 20 X, [online] <http://nn.by/?c=ar&i=79791>.
- Малиновский Родион Яковлевич*, Герои страны, [online] http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=330.
- Мамедов Кафур Насырович*, Герои страны, [online] http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=259.
- Микоян Артём Иванович*, Герои страны, [online] http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=9099.
- Момыш-улы Баурджан*, Герои страны, [online] http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=1543.

- Одесса, 1941, 22 августа: 95-я стрелковая дивизия в огне*, Odessit.ua, 22 VIII 2015, [online] <http://www.odessit.ua/news/odessika/44358-odessa-1941-22-avgusta-95-ya-strelkovaya-diviziya-v-ogne.html>.
- Психологическая война с Красной Армией и советскими партизанами*, ЛитМир – Электронная Библиотека, [online] <https://www.litmir.co/br/?b=188161&rp=41>.
- Республика Узбекистан*, МПА СНГ, [online] http://www.iacis.ru/mainevents/god_veteranov_uzbekistan.
- Райнберг Ян Людвигович*, Герои страны, [online] http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=13374.
- Список испанских лётчиков состоящих в составе Советских ВВС (1941-1945 гг.)*, Красные Соколы, [online] http://airaces.narod.ru/spane/spane_sp.htm.
- Таджики в Великой Отечественной*, ASIA-Plus, 23 VI 2014, [online] <http://ap.eastera.tj/ru/news/tajikistan/society/20140502/tadzhikistan-v-gody-velikoi-otechestvennoi>.
- Тимошенко Семён Константинович*, Герои страны, [online] http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=896.
- Туркменистан в годы Великой Отечественной войны*, Новости Таджикистана, 9 V 2015, [online] <http://infoabad.com/vs-o-turkmenistane/turkmenistan-v-gody-velikoi-otechestvenoi-voiny.html>.
- У Червоній Армії воювали близько 6 млн українців*, „Українська правда. Історична правда” 2014, 6 V, [online] <http://www.istpravda.com.ua/short/2014/05/6/142776>.
- Чанчибадзе Порфирий Георгиевич*, Герои страны, [online] http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=1133.
- Шопоков Дуйшенкул*, Герои страны, [online] http://www.warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=2254.
- Эстонские формирования в Красной армии в 1940-1945 гг.*, Руниверс, [online] http://www.runivers.ru/doc/d2.php?SECTION_ID=6957&PORTAL_ID=6763.
- **materiały filmoznawcze:**
- Б. Иванов, От Москвы до Берлина. 25 лучших отечественных фильмов о Великой Отечественной войне*, Film.ru, 8 V 2015, [online] <http://www.film.ru/articles/ot-moskvy-do-berlina?page=show>.
- 1944*, Filmweb, [online] <http://www.filmweb.pl/film/1944-2015-736818>.
- Bitwa za Sevastopol*, Filmweb, [online] <http://www.filmweb.pl/film/Bitwa+za+Sevastopol-2015-729444>.
- „Chajtarma” znaczy powrót*, Kresy24.pl, 19 V 2014, [online] <http://kresy24.pl/51192/chajtarma-znaczy-powrot>.
- Do krwi ostatniej...*, Filmweb, [online] <http://www.filmweb.pl/film/Do+krwi+ostatniej...-1978-5096>.
- Stalingrad*, Filmweb, [online] <http://www.filmweb.pl/film/Stalingrad-1989-208637#>.
- Zasieki*, Filmweb, [online] <http://www.filmweb.pl/film/Zasieki-1973-11953>.
- Без права на выбор*, КиноПоиск, [online] <http://www.kinopoisk.ru/film/797053>.
- В бой идут одни „старики”*, КиноПоиск, [online] <http://www.kinopoisk.ru/film/25108>.
- Генерал Рахимов*, КиноПоиск, [online] <http://www.kinopoisk.ru/film/44485>.
- Далёкий выстрел*, КиноПоиск, [online] <http://www.kinopoisk.ru/film/734216>.

- Едини́чка*, КиноПоиск, [online] <http://www.kinopoisk.ru/film/842469>.
- Каждый третий*, КиноПоиск, [online] <https://www.kinopoisk.ru/film/44752/>.
- Валентин Касьян*, Кино-Театр, [online] <http://www.kino-teatr.ru/kino/acter/m/post/285044/bio>.
- Контрудар*, КиноПоиск, [online] <http://www.kinopoisk.ru/film/44906>.
- Лето волков*, КиноПоиск, [online] <http://www.kinopoisk.ru/film/573773>.
- Морской характер*, КиноПоиск, [online] <http://www.kinopoisk.ru/film/461769>.
- На дальних берегах*, КиноПоиск, [online] <http://www.kinopoisk.ru/film/46259>.
- Сердце матери*, Кино-Театр, [online] <http://www.kino-teatr.ru/kino/movie/sov/13761/annot>.
- Фильм О чем шумит река*, Ivi.ru, [online] <http://www.ivi.ru/watch/90739/description>.
- Цель вижу*, КиноПоиск, [online] <http://www.kinopoisk.ru/film/742315>.
- **materiały prasowe:**
- Kazimierczuk A., *Schetyna: Auschwitz wyzwolili Ukraińcy*, „Rzeczpospolita” 2015, 22 I, [online] <http://www.rp.pl/artykul/1173586-Schetyna-Auschwitz-wyzwolili-Ukraincy.html>.
- Torańska T., *Genowefa Górzyńska: Kryjówka przydała się, jak przyszli Ruscy*, „Gazeta Wyborcza” 2008, 20 X, [online] http://wyborcza.pl/1,76842,5830704,Genowefa_Gorzynska_Kryjowka_przydala_sie_jak_przyszli.html?disableRedirects=true.
- Kurdejko J., *Niemcy wyszli, Ruscy przyszli*, „Gazeta Polska Codziennie” 2015, 29 V, [online] <http://gpcodziennie.pl/40511-niemcy-wyszli-ruscy-przyszli.html#.VnsD0lKj8sJ>.
- **materiały multimedialne:**
- Ministry of Defense of Ukraine, *Соціальна реклама „Помним. Гордимся. Победим!”*, YouTube, 27 IV 2015, [online] <https://www.youtube.com/watch?v=YxIjeBFuN3M>.
- MOTOR-ROLLER, *Песня о войне/Song about War*, YouTube, 29 I 2010, [online] <https://www.youtube.com/watch?v=IfJcnm1kT9k>.
- Русанов А., *95-я Молдавская стрелковая дивизия. История Молдовы*, YouTube, 18 II 2013, [online] <https://www.youtube.com/watch?v=Y6zQIJ94O2Q>.
- Надежда Мисякова „Ордена”/Nadezhda Misyakova, YouTube, 6 V 2015, [online] <https://www.youtube.com/watch?v=4RVGrEGq9fI>.
- Бучинская Н., *Победа*, YouTube, 16 IX 2010, [online] <https://www.youtube.com/watch?v=NMcW4CrMM7o>.
- Z archiwum IPN: General Walter*, 2007, [online] <http://vod.tvp.pl/1456479/general-walter>.

Marcin WIĘCKOWSKI – student II roku studiów I stopnia na kierunku kulturoznawstwo (specjalność rosjoznawstwo) na Uniwersytecie Jagiellońskim. Od 2014 r. członek Koła Naukowego Studentów Rosjoznawstwa. Autor artykułu naukowego *Przyczyny strat poniesionych przez ZSRS w czasie II wojny światowej* („Studenckie Zeszyty Rosjoznawstwa” 2015, nr 2). Interesuje się historią i kulturą Rosji oraz państw obszaru byłego ZSRS, zwłaszcza problematyką Armii Czerwonej podczas II wojny światowej.